

821(477)'06

К-31

ВОЛОДИМИР

КАШИН

2000.10.10

100.000.000

Романы «Приговор был исполнен»,
«Тайпа забытого дела»,
«Тени над Латорицей»
составляют первую книгу
серии романов о милиции,
объединенных общим названием
«Справедливость — мое ремесло».

К 4702590200—228 передплатне
М205(04)—87

© Склад, видавництво «Дніпро»,
1983 р.
© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1987 р.

СПРАВЕДЛИВІСТЬ— МОЄ РЕМЕСЛО

Романи Книга I

ВИРОК БУЛО ВИКОНАНО

1

Отже, все було скінчено. Сосновський не помічав, як перед ним відчинялися залізні двері, як вели його конвоїри довгим і вузьким коридором слідчого ізолятора. Все те буйство духу, яке досі тримало цього чоловіка на ногах і яке особливо виявилось у хвилини, коли його везли на суд, тепер згасло, пропало, і Сосновський немов зіщулювався. Тепер здавалося, що коридором, механічно переступаючи ногами, посувається не він, Юрій Миколайович Сосновський, а якась спустошена оболонка людини.

Засуджений до розстрілу! Думка ця паралізувала всі почуття. Серед густого туману, що заступав світ, спалахували і зникали яскраві жовті кола, мозок, здавалося, перемелювали важкі жорна, і звідкись долітали дивні звуки, схожі на крик сови...

Отямився Сосновський лише тоді, коли його провели повз спільну камеру, в якій сидів досі, перебуваючи під слідством, і повели кудись далі, в гліб в'язниці. І тоді він зрозумів, що його ведуть до приміщення, де тримають уже засуджених.

Там, відімкнувши двері, йому наказали увійти до порожньої камери, де стояли три ліжка, але не було жодної людини.

Сосновський покійно ступив уперед. Наглядач зняв з нього наручники і вийшов. Важкі, оббиті залізом двері щільно зачинилися, клавнув ключ, потім почувся скрегіт засува, удар об скобу висячого замка, і все стихло.

Думка про вирок налягла знову, і Сосновський відчув, що ось-ось звалиться на підлогу. Слабкими ногами зробив два кроки, які відділяли його від ліжка, і сів.

Здавалося, тільки тепер, у цій порожній камері, він посправжньому осягнув зміст вироку. Його відокремили від інших людей, від світу живих, навіть від ув'язнених,

І це примусило зрештою повірити, що все навколо це моторошний сон, а невблаганна дійсність.

Підхопився з ліжка й забігав по камері. Хотілося закричати, почути власний голос, але судорога звела горло, і він, кинувшись у відчаї до дверей, став з усіх сил грюкати в них кулаками. З горла виривався якийсь хрипкий зойк.

Двері залишалися глухими, і раптова думка, що його покинуто тут навіть без варті і що він побачить живу істоту тільки тоді, коли за ним прийдуть ті люди, які виконують вирок, так паралізувала, що він умить заціпенів.

Навіть жорна, що мололи мозок, зупинилися і далека сова стихла...

Шкребнула засувка дверного вічка, і Сосновський побачив чиясь око, що пильно вглядалося в нього крізь скло. Це самотнє людське око раптом так вразило і палякало його, що він поточився назад і покірно опустився на ліжко...

2

Заступник начальника відділу карного розшуку підполковник Коваль переглянув за чашкою міцної кави вечірню газету і, відклавши її, вийшов у садок.

Одноповерховий будинок на мальовничій околиці міста, в якому після смерті дружини залишився Коваль з донькою, був оточений невеликим тінистим садком, що відгороджував садибу від вулиці густою зеленою стіною. Два старих гіганти горіхи уже багато років не родили, яблуні, крислаті і ревматичні, як усякі старі, квітували рідко, але Коваль любив свій садок.

Він любив ці гіллясті горіхи і яблуні, живопліт густої бузини, які могли відгородити на якийсь час наче не тільки від пилуки й гомону міста, але й від усіх дрібних надокучливих турбот. Саме тут, а не в службовому кабінеті, заставленому шафами з папками і допотопним залізним сейфом, подовгу прогулюючись по доріжці або сидячи на лавочці, він розв'язував головоломки, які траплялися в його нелегкій роботі.

Коваль не соромився признаватися в цьому товаришам по службі, хоч декотрі кешкували з нього. Він вважав, що пошуки істини — це творчість, для якої необхідна повна зосередженість, а атмосфера кабінету, з його ділю-

вим напруженням, товканиною, телефонними дзвінками, не завжди сприяє їй.

Коли Коваль вийшов у садок, за стіною зелені вже догоряло сонце. Крони горіхів, верхівки яблунь зайняли ся червоним вогнем, а в глухих кутках вже влягалися глибокі тіні. Сівши на лавочку під кущем бузку, Коваль став пригадувати нещодавно закінчену справу про вбивство дружини керуючого трестом «Артезіанбуд» Ніни Петрової.

Учора обласний суд засудив убивцю — художника Сосновського — до вищої міри покарання. Але, дивна річ, ні при закінченні слідства, ні при звістці про вирок, яку припіс йому слідчий прокуратури Тищенко, у Ковалья не з'явилось того звичайного відчуття завершеності трагічної історії, яке з'являлося після кожної справи і давало можливість, відсунувши старі клопоти в далекі шухляди пам'яті, віддатися повим.

Коваль шукав причин такого незвичного для нього стану і не міг їх знайти. Зібрані оперативними працівниками міліції факти й докази, нарешті самовизнання Сосновського намалювали виразну картину вбивства, з'ясували мотиви, які штовхнули художника на злочин і давали всі підстави скласти звинувачення.

Тепер, після вироку суду, Коваль знову пригадував подробиці справи.

Пізно увечері сімнадцятого травня черговому по Управлінню охорони громадського порядку подзвонив керуючий трестом «Артезіанбуд» Петров і повідомив, що його дружина — Ніна Андріївна Петрова, 37 років, яка вранці пішла з дому, очевидно, за покупками, досі не повернулася. Ніяких здогадок, куди могла зникнути дружина, у Петрова не було. Черговий передав наказ про розшук Ніни Андріївни усім райвідділам міліції і запропонував чоловікові подати письмову заяву.

Другого дня, о пів на десяту годину ранку, з приміського дачного селища Березове повідомили, що у лісопосадці знайдено труп жінки. Убита лежала неподалік від дачі Петрових, куди господарі переїжджали на літо з своєї міської квартири.

За даними судово-медичної експертизи смерть сталася напередодні, біля другої години дня, від кількох проломів черепа молотком, який знайшли під трупом.

Злочинець намагався згвалтувати жінку, про що свідчила розірвана білизна, подряпини і синці на тілі. Однак

це йому не вдалося, і він, убивши свою жертву і зірвавши із зубів золоті коронки, зник.

Подія схвилювала все місто. Розслідування прокурор області доручив працівникові прокуратури Степану Андрійовичу Тищенку та підполковникові Ковалю, який провадив оперативний розшук.

І ось перед ними чоловік Петрової. Навіть Ковалю, що всяке бачив на своєму віку, було тяжко дивитися на цю людину, зламану горем. Кремезний, з вольовими рисами обличчя чоловік сидів перед слідчими якийсь змарнілий і невидючим поглядом втупився кудись у стіну. На запитання відповідав невлад. То раптом замовкав, то з сльозами на очах починав розповідати, якою милою, лагідною була Ніна, як вони любили одне одного і яким самотнім тепер він залишився...

На початку слідства було декілька версій убивства: з-за ревнощів, випадковим садистом-гвалтівником, з метою пограбування.

Перше міг учинити чоловік. Ніна була гарна із себе і набагато молодша від Петрова.

Ця версія відразу ж відпала. І не тільки тому, що Петрови, за свідченням знайомих та сусідів, жили дружно і Ніна Андріївна не соромилася відверто говорити про свою любов до чоловіка, а головне тому, що в день убивства, від десятої години ранку, Іван Васильович Петров був у місті, на роботі. Від десятої до пів на дванадцяту він сидів на прийомі у міській раді. Це свідчили присутні там. А повернувшись з міськради, від дванадцятої до третьої години вів нараду у себе в тресті і о третій, нашвидку перекусивши, почав приймати виконробів. З контори, за свідченням секретаря і плановика, якого Петров затримав після закінчення робочого дня, бо уточнював планові накреслення на наступне півріччя, керуючий трестом пішов близько шостої години вечора.

Алібі Петрова було доведено повністю. Та й смішно було думати, що чоловік намагатиметься згвалтувати у лісі свою дружину!..

Вбивство з метою пограбування — із зубів Петрової було здерто коронки. Але у жінки залишився годинник на руці. Можливо, гвалтівник саме для того й зняв золоті коронки та взяв сумочку, щоб інсценізувати пограбування і спрямувати слідство по хибному шляху. Але спохвату не подумав про годинник.

Залишалося одне — спроба згвалтування і потім убивство.

Але чому Ніна Петрова опинилася сама в лісі? Чому вона не сказала чоловікові, що їде на дачу? Чи була в неї потреба щось приховувати від Івана Васильовича, якась секретна справа, зустріч з кимось?

Мешканці селища, неподалік якого стояли дачі Петрових і художника Сосновського, заявили, що після Травневих свят Ніна частенько приїздила до Березового без чоловіка, чого раніше вони не помічали.

Чи зустрічалася вона там з ким-небудь — цього ніхто не знав. Вона прибувала одним із вранішніх поїздів і незабаром поверталася на станцію так само одна, як і приїхала.

Справа про вбивство у лісопосадці від самого початку виявилася нелегкою. До того ж ця загадкова трагедія викликала обурення людей, і громадськість вимагала швидкого розслідування.

На місці злочину було знайдено молоток із слідами крові — старий, з почорнілою ручкою, важкий молоток. Неабиякий, але поки що єдиний доказ.

Того дня близько другої години почалася гроза. На землі не залишилося жодних слідів — прим'ята трава після дощу майже вся піднялася.

Молоток. Єдиний доказ, який міг допомогти встановити істину. І Коваль почав шукати його господаря.

А далі все пішло просто й легко. Так просто, що слідчий Тищенко і підполковник Коваль час від часу відкидали версію, яка сама лізла в руки, і вперто шукали інші варіанти.

Знайти його не становило труднощів. Це був неодружений художник Сосновський, будинок якого стояв поблизу дачі Петрових. Інші будівлі Березового знаходилися далі.

Експертиза виявила на молотку кров тієї ж групи, що і в Петрової, а ще — дрібненькі краплі вугілля, частки якого були й на краях ран. Кам'яне вугілля, яке залишилося від зими і лежало купою в кутку на підвір'ї Сосновського, було того ж сорту, що й шматочки, які в'їлися в молоток. Сусіди підтвердили, що художник, який опалював будинок вугіллям, іноді розбивав його молотком. Проломи на черепі вбитої співпадали з формою молотка.

Сосновського того ж дня затримали у місті, пред'явили звинувачення і посадили до камери попереднього ув'язнення. Він упізнав свій молоток.

На запитання Ковалья, де звичайно лежав молоток, Сосновський відповів, що надворі, на купі вугілля або коло неї.

Позичав у нього хто-небудь цей молоток?

Не позичав.

Чи не пам'ятає громадянин Сосновський точніше, в якому місці лежав молоток сімнадцятого травня?

Ні, не пам'ятає. Останній раз він топив піч перед святами і, подумавши, що більше не доведеться опалювати будинок, про вугілля і молоток забув.

Коваль добре пам'ятає, яким боєм спотворилося обличчя Сосновського при звістці про загибель Ніни Петрової.

Художник витріщився на слідчого, завмер, потім потер великою білою рукою чоло і ледве чутно вимовив: «Слухайте, що ви кажете?..»

А коли Тищенко повторив свої слова, художник, затуливши обличчя долонями, застогнав.

Тищенко і Коваль, зачекавши трохи, спробували продовжувати розмову, але Сосновський не відповідав і, здавалося, не чув їхніх слів.

«Які були у вас взаємини з Петровою? — повторив запитання слідчого Коваль. — Відповідайте, Сосновський!»

«Ідіть ви к чорту! — не забираючи долонь від обличчя, зло пробурмотів художник. — Усі к чорту! — закричав він і, відкривши обличчя, втупив у підполковника лютий погляд. — Ви брешете, брешете! Не може цього бути!»

«Заспокойтеся, — наказав Коваль. — Заспокойтеся і відповідайте. Вам сказали правду. Ніну Андріївну Петрову вбито вчора в лісі.»

«Нічого не буду відповідати, відчепіться, — повторив художник. — Чого вам від мене треба?.. Не може бути! — знову застогнав він. — Хто її убив?! Хто? Чому? Навіщо?! — Сосновський злісно поглянув на підполковника. — Міліція! Ви — міліція, ви мусите знати! Чому її вбили, за що? Як це могло статися, я вас питаю!»

«Саме це ми й з'ясуємо, і ви нам допомагайте, а не влаштовуйте істерику, — спокійно відповів Коваль. — Які були у вас взаємини з Петровою?»

«Які взаємини? — підвів на нього блукаючий погляд художник. — Ніяких не було! Я любив її...»

Ті люди не приходили за ним. Завітав адвокат — опасистий стомлений чоловік з безбарвними очима, схожий на сома, витягненого на сушу.

На суді Сосновський не дуже уважно слухав бурмотіння адвоката про милосердя до підзахисного, дивне просторікування про людей мистецтва, яким внаслідок першого перенапруження властиві несподівані імпульсивні афекти, немов, на думку цього юриста, художники перебували десь на проміжному щаблі між нормальними людьми і шизофреніками. Сосновський морщився, як від зубного болю, коли до його свідомості доходили слова захисника...

Але так чи інакше — адвокат виконував па суді свої обов'язки, і зараз у камері, роблячи ту ж саму службову справу, він нудно переконував Сосновського, що нібито не все втрачено, що Верховний Суд може замінити вищу міру на позбавлення волі.

Розмовляючи, адвокат не дивився в очі засудженому. Художникові здавалося, що той думає про якісь свої дріб'язкові побутові справи, а не про його, Сосновського, життя і смерть.

Охопило почуття огиди до цієї людини і жалю до себе — навіть у виборі адвоката не поталанило! Потім у нього спалахнув гнів, але й гнів швидко згас, і Сосновського сновила апатія. Він погодився із касаційною скаргою адвоката, і надія, яка на мить повернулася до нього, примусила по-новому гостро й болісно відчути кожну клітинку свого живого тіла, що не хотіло вмирати. Цієї миті йому все зробилось дороге й любе, навіть те, що гнітило його досі, аби лише воно було ще зв'язане з життям, з існуванням: навіть ця тюремна камера з її важким, задушливим повітрям, навіть млявий адвокат — єдина питочка, яка зв'язувала його з людьми на волі.

Декілька років тому Сосновський переживав тяжку творчу депресію. Створені ним романтично освітлені пейзажі самому здавалися умовними, декоративними, немов перемальованими з оперної сцени. Відчував, що якийсь період у його творчості закінчився і повинен поча-

тися новий і що для цієї, складнішої, творчості чогось не вистачає. Але чого саме, — не розумів.

Цілими тижнями сидів на своїй невеличкій дачі, яка правила і за житло, і за майстерню, бо в місті квартири не мав. Не голився, гриз зачерствілий хліб і то подовгу вглядався у свою останню картину, на якій стояв вечірній сосновий бір, — закінчену і не закінчену водночас, — то у відчаї переробляв її.

І все одно ані нові відтінки світла, ані пошуки більш типових ліній і деталей не оживляли картини.

Часом він усе кидав, виходив у ліс, у той самий ліс, який так уперто не оживав під його пензлем, і довго блукав, намагаючись зрозуміти, чого бракує його картині.

Одного разу, повертаючись додому, побачив на узліссі молоду струнку жінку. Невідома теж виходила з бору і, гадаючи, що вона тут сама, по-дитячому підстрибувала, підносячи у руці прозору квітчасту хусточку, обlitу пурпуровим промінням вечорового сонця.

В ній було стільки життя, що художникові здалося, немов крони сосен погойдуються в такт її рухів, а легкий гомін бору — це її подих, і Сосновський раптом зрозумів, чого не вистачає намальованому ним пейзажу.

Довго дивився услід жінці, поки та не зникла за огорожею сусідньої дачі, потім кинувся додому закінчувати картину.

Тепер біля мідяно-зеленого бору, звівшись навшпиньки вслід за своєю піднятою в руці трепетною хустинкою, стояла обіллята пурпуром молода жінка. Ліс, оживши, разом з нею простягав до сонця свої руки-гілля і, здавалося, як і її легенька хустинка, тріпотів на вітрі.

Сосновський розчуленим поглядом дивився на цей твір, готовий плакати, танцювати, цілувати свої руки, які все це створили...

Тепер він зрозумів і нове у самому собі й у своїх картинах — без людини найточніші, найвигадливіші лінії не оживляли лісового пейзажу.

Хто ця незнайома, яка, не здогадуючись ні про що, стільки зробила для нього, Сосновський не знав. Завжди поглинутий роботою, він не помітив, як на новій, неподалік збудованій дачі оселилися люди. Очевидно, це була господина.

Тепер він почав додивлятися до нової дачі і ще раз побачив незнайому. І знову — наприкінці тихого спекотного дня, коли умиротворене сонце пестило землю м'яким

промінням. Жінка поливала квіти біля штахету, і, коли повернулася до Сосновського обличчям, той від несподіванки аж застиг на місці — такою ніжною, гарною і ласкавою здалася вона йому...

5

Пізно увечері, коли в садку догорів день і глибокі тіні обгорнули землю й небо, підполковник Коваль повернувся додому. Він увійшов до свого маленького домашнього кабінетика, що водночас правив і за спальню, ввімкнув світло, яке на мить засліпило його.

З вулиці долетіли веселі молоді голоси. Серед них розпізнав і голос доньки. Потім крізь прочинені двері побачив, як у вітальні спалахнуло світло і до хати юрбою ввірвалися хлопці й дівчата.

Через хвилину двері кабінету розчинилися навстіж і на порозі стала дочка.

— Привіт, тату! Працюєш?

— Привіт, Наталонько. Ні...

— Можна завести магнітофон?

— Знову танці?

— І так, і ні. Я запросила друзів на чашку кави. Купили торт. Ти будеш з нами? А взагалі — ти вечеряв? Я приготую що-небудь. Добре?

— Спасибі, Наталю. Я ситий.

Після смерті матері тринадцятилітній Наталі довелося стати хазяйкою дому. І хоч перший час їм обом було скрутно, потроху все вирівнялося, згладилося, як згладився і біль втрати, і вони звикли, що живуть тільки вдвох і мають дбати одне про одного. Наталя навчилася господарювати, і тепер, уже студентка, щонеділі, якщо батько не виїздив у відрядження, частувала його обідом. У будні вони обідали в їдальні, але сніданок і вечерю завжди готували самі.

— Я не голодний, — повторив Коваль. — Спасибі, Наталонько. Йди до друзів.

Дівчина гукнула в кімнату: «Заводьте!» — а сама, причинивши двері, підійшла до батька ближче.

— Настрій на трієчку?

— Нормальний, — відповів підполковник.

— По очах бачу, — посміхнулася донька. — Знову що-небудь криваве?! — спитала з ледь відчутною іронією.

— Причепилася, щучка! Йди, вари друзям каву.— Часом під настрій він називав її щучкою. Худорлява, як і матір, довгоносенька, вона справді чимсь нагадувала молоду зубасту щучку.— Ти, певно, сама голодна, поїсти тобі піколи, уже навіть не щучка, а справжня чехоня.

Коваль жартував, але, очевидно, очі його зберігали заклопотаний, зосереджений вираз, і Наталя стояла перед батьком, не зводячи пильного погляду.

— Геть звідси! — сердито сказав Коваль, впіймавши у її погляді співчуття.

— Добре, не гнівайся.— Дівчина посміхнулася і вислизнула у вітальню, щільно причинивши за собою двері. Звідти долетіли веселі джазові ритми.

Чим старшала донька, тим важче було з нею Ковалю. І не тільки тому, що доросла дівчина ставала незалежною і якщо й потребувала опіки, то швидше саме жіночої, материнської, а не батьківської. Змалку для Наталі батько був незаперечним авторитетом, а тепер Коваль усе частіше помічав у доньки якесь співчутливо-скептичне ставлення і до його міліцейської роботи, і до себе самого. Втім, що вона знала про його життя і його роботу, роботу цілком секретну, де доводилося мати справу з брудом і кров'ю?! Можливо, на дівчину непомітно впливав хтось із тих юнаків, які хизуються своїм скептицизмом щодо міліції, а в хвилину небезпеки перші кричать: «Гвалт! Рятуйте!» Але в такому разі це він винен, що рішуче відстороняв дочку від усього, з чим стикався сам, і цим відгороджував її від себе, від свого життя, своїх хвилювань, радостей і тривог.

Щоправда, кілька разів у надто загальних рисах він розповідав Наталі про яку-небудь незначну справу, де йому пощастило легко розібратися, і тоді відчував, що донька, простодушно повстаючи проти зла, пишається своїм батьком. Але це траплялося рідко, можливо, ще й тому, що Наталя називала його словами Маяковського — «асенізатор, революцією мобілізований...» Який вона вклала зміст у слова поета, Коваль не знав і чомусь внутрішньо щулився, коли донька так жартувала з ним...

Наталя ще раз заглянула до батькового кабінету, але вже з паруючою чашкою кави і скибкою торта на тарілці. Цей жест — скибка торта, принесена до кабінету, наче не можна було ще раз запросити його до молоді,— здався Ковалю образливим, хоч він сам відмовився вийти у

вітальною. Коли Наталя вийшла, підполковник відсунув і каву, і тарілку з тортом на край столу...

Потроху думки його заспокоїлися.

Джазовий горох стукав у двері, котився по кімнаті. Колись така музика дратувала його. З часом звук до неї, і ритміка, яка сповнювала її, почала здаватися цілком природною. Зараз Коваль без протесту підкорився легкій, безтурботній музиці.

Думки його знову повернулися до справи Сосновського. Вже не чув ні музики, ні реготу юнаків та дівчат за дверима, — нічого з того, що відбувалося навколо.

...Отже, у справі про вбивство Ніни Петрової легко відпала версія про злочин на ґрунті ревнощів. Так само не було підстав вважати цю подію наслідком випадкової зустрічі Петрової у лісі з невідомим гвалтівником. Залишалися загадковими взаємини загиблої і її сусіда по дачі неодруженого художника Сосновського.

Сосновський сказав: «Я любив її...» — і після цих слів замкнувся в собі. Хоч як намагалися Коваль і слідчий Тищенко розворушити його, уперто мовчав.

Чоловік загиблої, Іван Васильович Петров, на запитання, які в них були стосунки з сусідом, чи не помічав він надмірного захоплення Сосновського Ніною Андріївною або в неї — художником, спочатку здивовано і навіть ображено знизав плечима. Потім, подумавши, сказав, що, може, у Сосновського щось і було на думці, але що стосується Ніни, то навіть смішно про це говорити.

«Сосновський кілька разів заходив до нас і до себе запрошував, — тоном, в якому вчувалася цілковита відвертість, розповідав слідчому Іван Васильович. — Просив дружину позувати. Казав, що, побачивши її випадково біля лісу, зрозумів свою творчу помилку. Мовляв, пейзажі його були мертвими тому, що їх не оживляла присутність людини. Пригадую, я заперечував, посилаючись на Шинкіна, на Левітана, у яких природа живе і без людини. На це Сосновський відповів, що у таких великих майстрів людина все одно відчувається — немов незримо присутня серед намальованих художником гаїв, ланів, лугів, але, мовляв, такого таланту, як у класиків, у нього немає і йому важко без людської натури.

Він таки вблагав, і Ніна протягом тривалого часу позувала неподалік від дачі. Я не заперечував, тим більше, що Сосновський сказав, що малює цю картину для якоїсь великої виставки, а потім подарує нам... Саме вона й ви-

сить тепер у вітальні на дачі... Ви її подивіться...— Петров знову стеноу плечима і похмуро додав: — А любов? Яка може бути любов у такого звіра! — Коваль добре пам'ятає, як спалахнули гнівом при цих словах очі Петрова. — Його, падлюку, на гарматний постріл не можна було підпускати!.. Ох, як все це неповторно жахливо!..»

«А чи знаєте ви, — спитав Петрова Тищенко, — що перед тим фатальним днем ваша дружина декілька разів одна приїздила до Березового?»

«Вперше чую».

«Для чого вона могла приїздити, вірніше, до кого?»

На ці запитання керуючий трестом нічого не міг відповісти.

Вже йдучи від слідчого, Петров раптом зупинився на порозі й підозріло спитав:

«А чого ви мене допитуєте про Ніну й Сосновського? Невже між ними могло щось бути?! Це — подвійна трагедія...— І гірко закінчив: — Як кажуть, чоловік завжди останнім довідується...»

Підполковник Коваль і слідчий Тищенко багато часу приділили картинам Сосновського. Майже на кожній, намальованій за останні чотири роки, на тлі лісу, річки чи лугового простору була зображена людина. Найчастіше — дівчина, в рисах якої завжди вгадувалася Ніна. Кожне з останніх полотен художника ніби осявалося відблиском цієї жінки.

Але особливо вразила підполковника картина, яку Сосновський подарував сусідам. Ніна — намальована крупним планом, у тій самій лісопосадці, де її було знайдено вбитою, у тій же позі, як і при смерті, лише з тією різницею, що вбита лежала вже без світлої усмішки, котра осявала твір художника.

Полотно «У посадці» буквально приголомшило Тищенка. Слідчий тоді навіть не почув, як важко впав на стілець Іван Васильович, що показував йому і Ковалю дачу, як схлипував, марно намагаючись стримати ридання. Був охоплений почуттям, яке підказувало, що саме в цій роботі художника розгадка злочину.

Це почуття — невизначене і незбагненне — рідко відводило його, як вважав сам Тищенко. Він вірив, що інтуїція неодмінно з'являється у вченого, який розв'язує важку задачу і раптом, несподівано, в якусь мить осяяння, знаходить відповідь; властива винахідникам і поетам,

яким здається, що до них злетіла муза; близька кожній людині, чия діяльність пов'язана з творчістю.

Слідчому здавалося, що якоюсь мірою він уже розкрив злочин. Відчував, що у збігові сюжету полотна на стіні і картиною вбивства є глибокий сенс, який приведе до розгадки душі, охопленої шаленою пристрастю. Ця пристрасть могла народитися в час милування жінкою, коли художник малював її, і, невгамована, вибухнула насильством. Там же, на тому ж місці, у тій же позі! Навічно тут ї довіку такою: недосяжною і водночас підвладною йому і нікому іншому, крім самої смерті!

Майже таке ж враження справила картина «У посадці» й на Ковалья, який пильно роздивлявся її.

Але незабаром підполковник схаменувся і відкинув ці думки. Навіть у найглибших куточках найчорнішої душі не може ховатися такий витончений садизм. Хіба що в душі психічнохворого. Але Сосновського уже оглянули судові психіатри і визнали цілком нормальною, осудною людиною.

Відкинувши страхітливий здогад, що в першу мить міг здатися відкриттям, підполковник звернув увагу на керуючого трестом, який ридав за спиною слідчого. Коваль не терпів чоловічих сліз і невдоволено зауважив господареві, що, мовляв, слід тримати себе в руках...

Потім підполковник і Тищенко покинули дачу Петрова і поїхали електричкою до міста.

Картина, побачена у Березовому, не давала спокою Ковалю. Вона весь час стояла перед очима, погойдувалась у дзеркальних вікнах вагона. Йому не вірилось, як Тищенко, що вбивця, якщо це Сосновський, свідомо повів жертву на місце, де під час сеансів милувався нею, і вбив тієї хвилини, коли Ніна на його прохання прибрала позу, як на картині. Але й він припускав, що певний взаємозв'язок між полотном «У посадці» і фактом убивства, між Ніною Петровою як жертвою і художником як можливим злочинцем існує...

Замислившись, Коваль не помітив, що у сусідній кімнаті стихла музика і голоси доньчиних друзів зазвучали вже на подвір'ї. Він підвів голову тільки тоді, коли відчинилися двері і перед ним з'явилася Наталя.

— Тату, я проведу товаришів.

Коваль ковзнув по ній задумливим поглядом, ще не розуміючи її слів.

— Я вийду з друзями.

За вікном важко дихала по-літньому густа й тепла ніч. У підпалковника ще стояла перед очима картина Сосновського і вбита в лісі Ніна Андріївна. Чомусь стало боязко відпускати зараз Наталю. Глянув на будильник — початок двап'ятдесятої.

— Не загулюйся. Пізно.

— Я тільки до трамвая.

Коваль вийшов услід за донькою на вулицю і став ходити біля хвіртки, прислухаючись до молодих голосів, які, віддаляючись, згасали в темряві...

6

Дні і ночі змінювалися у камері для Сосновського помітно. Засудженому все тепер здавалося ніччю тому, що морек, який наповнював його душу, не могли розсіяти ні світло, котре пробивалося крізь загразоване вікно, ні звичайна електрична лампочка під стелею.

Він то впадав у короткий важкий сон, то подовгу сидів на ліжку, ховаючи очі від електричного світла, і намагався думати, що це все тягнеться одна довга ніч або, у всякому разі, небагато ночей, що найстрашніше станеться не скоро і він ще має час для життя, має час усе пригадати, обдумати, щоб не зникнути, так і не осягнувши нічого на цьому світі.

Він гірко шкодував зараз, що раніше мало міркував над тим, для чого людина живе, поринувши у щоденну суєту, не бачив за дрібницями головного. І його тепер охоплював не тільки страх перед насильницькою смертю, але й гостре бажання хоч трохи ще пожити, пожити інакше, ніж досі. Тепер йому здавалося жалюгідним усе, що раніше боготворив. Навіть його мистецтво, його картини. Було смішно й гірко згадувати, як малював накопичення дерев, луки, дзеркала озер, вважаючи притому, що фігурка людини десь на другому плані допоможе передати чари і сутність життя.

Йому зараз дуже хотілося намалювати людину без будь-якого фону, без камуфляжу, бо почав думати, що тільки тепер, у цій задушній камері, зрозумів життя, його сенс і саму людину. Якщо в нього спитають останнє бажання, він зажадає полотна, фарб, пензель і намалює людину. Не ту благовидну, яку бачать наші очі, а справжню, глибоко сховану в собі. Людина ця буде стожа́на зноногоу, на

багаторуку істоту, яка хапає, душить, жере собі подібних. Можливо, ця істота вийшла б велетенська, як слідчий Тищенко, така ж сивіюча, з підступними, по-дівочому синіми очима або така ж зла, як прокурор, що обвинувачував його на процесі,— але в кожному випадку в цієї істоти буде багато чіпких невмолимих рук і великий жадібний рот.

А можливо, намалював би просто дві паралельні лінії чи трикутник, коло, прямокутник, а в центрі розташував би одне люте око — і це найкраще передало б егоїзм людини і її жорстокість.

Так, якби у нього спитали перед розстрілом останнє бажання...

Перед розстрілом! Сосновський гарячково згадував, що йому відомо про це. Нічогісінько! Звичайно, це не так відбувається, як за давніх часів. Ранній світанок, перше проміння сонця, пагорб, засуджений і солдати... Біла хусточка в руках офіцера... Так все красиво і навіть героїчно тільки на оперній сцені... Тепер людина, мабуть, і смерть спростила...

Але який він був раніше наївний і благодушний! Оспівував гармонію кольорів і ніколи не замислювався про такі речі, поки не зачепило його самого... І, може, коли він безтурботно милувався сонцем, десь розстрілювали... Ні, зображаючи людину, він замість серця намалював би туго зашморгнутий мішок, повний усякої трухлявини, сміття, а погляд ока, цього єдиного велетенського хижого ока, спрямував би не назовні, а всередину самої людини, до її зав'язаного мішка із сміттям!

Ось і зараз, коли він — художник Сосновський — сидить у страшній камері, вже майже не людина, а жертвна істота, над якою невблаганно здійснять жахливий смертний ритуал, тисячі, мільйони людей зайняті усяким дріб'язком, радіють, сміються, слухають музику, розкошують, і ніхто й на мить не подумає, що у глухій темниці така сама людина чекає, коли її знищать.

Чому в нього мають забрати життя? За яким закопом? Це все так абсурдно, так безглуздо! Можливо, усі, хто судив його, хто обвинувачував, уже зрозуміли, що його не можна вбивати, і зараз відчинять двері, увійдуть і скажуть: «Товаришу Сосновський, ви повинні жити!» Вони прийдуть і врятують його талановиті руки, що вміють тримати пензель, врятують душу, в якій ще стільки невисловленої на полотні краси.

Ні, ніхто не врятує його, не пожаліє! Спокійно робитимуть свої справи і незабаром зовсім забудуть про цю маленьку незначну подію у їхньому службовому житті... «Ліс рубають — тріски летять».

Дике, бездушне, лицемірне, невдячне людство! Він покине його без будь-якого жалю, і нехай пожере воно само себе, бо ліпшої долі не заслуговує...

Такі гіркі думки терзали художника, і, рятуючись від них, він намагався викликати у себе спогади дитинства або відновити в пам'яті ті недовгі, але по-справжньому радісні хвилини життя, коли покохав Ніну.

І коли йому в цьому щастило, то знову бачились очам порослі дібровами береги Ворскли, вузькі стежки над річкою, вчувався шепіт листя, кружляли перед очима завислі на віях барвисті веселки від сонця, як тоді, коли хлопчиком лежав на гарячому піску і мріяв про великі звершення.

Часом ввижалася мати. Він бачив тільки обличчя її, ніжне, лагідне, із сумними очима, немов вона передчувала нелегку долю сина...

А потім з'явилася Ніна... Він і тепер не шкодував, що зустрів на своєму шляху цю жінку, яка принесла йому стільки радості й горя, яка, загинувши, потягла за собою і його...

7

Під час обшуку у хаті Сосновського знайшли інструмент, який не мав жодного відношення до образотворчого мистецтва. Це були блискучі нікельовані щипці, якими користуються дантисти. На зубцях засохла фарба кількох кольорів — видно, художник не раз користувався ними як тріскою.

Щипці валялися у кутку майстерні, під табуреткою. Слідчий запитав Сосновського, звідки ця річ. Той відповів, що щипці у нього багато років, і він не пам'ятає, як вони сюди потрапили. Краї зубців були стерті, і фарба на них облупилася. Художник сказав, що іноді виривав ними гвіздки з підрамників.

Підполковник Коваль загорнув щипці у папір. Крім цього, якщо не брати до уваги картини Сосновського, де намальована Ніна Петрова, нічого цікавого для слідства під час обшуку не знайшли.

Коваль зібрав зарисовки до картини «У посадці», етюд голови Ніни. Це могло стати речовими доказами версії: вбивця — Сосновський.

Медична експертиза припускала, що коронки із зубів Петрової були зняті спеціальним інструментом, досвідченою людиною, бо зуби не зламані і майже не розхитані. Але на запитання слідчого, чи не могли бути використані для цього знайдені у художника щипці, відповісти не змогла.

Після цього Тищенко, здавалося, втратив до лікарського інструмента інтерес.

Але якось на допиті він повернувся до цієї знахідки.

«Скажіть, Сосновський, ви не згадали, як потрапили до вас щипці?»

«Не пам'ятаю. Не міг же я їх узяти ще з школи!»

«З якої школи?»

«Та з фельдшерської. Колись учився. Хотів стати зубним техніком».

«Чому ж ви не згадали про це у біографії?»

«Був там лише сім місяців. А хіба це важливо?»

«Усе важливо, — зауважив слідчий. — Отже, ви готувалися стати дантистом. У якому році вчилися у цій школі?»

Поступово, як у кожній кримінальній справі, Тищенко перетворювався із дослідника, що вивчає можливі версії злочину, на слідчого, який аналізує факти, що вже стали доказовими, і за допомогою їх доводить вину злочинця.

На допитах Сосновський розгублювався, давав суперечливі пояснення, забував те, що говорив раніше, і байдуже погоджувався, коли Тищенко нагадував його ж попередні свідчення. Все це відбувалося у протоколах, і поведінка запідозреного була явно не на його користь.

Особливо плутані пояснення давав Сосновський про те, як провів день, коли сталося вбивство Петрової. Підполковник Коваль і Тищенко скрупульозно установлювали, як провів художник сімнадцяте травня. Від моменту, коли прокинувся вранці, й до кінця дня.

Сосновський згадував, що день цей спершу був сонячний, потім спохмурнів. Коли надворі нахмарилося, працювати в майстерні художник не міг. Він посидавав, переглянув альбоми, куплені напередодні в місті, й, узявши навмання з книжкової шафи томик Чехова, ліг на диван. Потім читати йому набридло, бо всі ці оповідання знав. Відклав книгу й непомітно для себе задрімав.

О котрій годині це сталося?

Він не пам'ятає.

Взагалі він добре пам'ятає п'ятницю сімнадцятого травня, бо це був перший похмурий дощовий день після двох спекотливих травневих тижнів, але о котрій годині заснув, точно не пригадує. Здається, годині о дванадцятій, а можливо, і трохи пізніше.

Коли прокинувся?

Це він знає. Прокинувшись, відразу глянув на годинник. Була третя, початок четвертої, і він розсердився на себе, що так довго спав. Надворі в цей час вирувала злива, і, підвівшись, він зачинив вікно. Потім почав варити собі обід. І лише через дві години, близько п'ятої, коли дощ ущух і в прогалинах серед хмар виглянуло сонце, вийшов на ганок. Постояв трохи, милуючись свіжою зеленню, що блищала, немов смарагда.

Біля шостої пішов на вокзал. Електричка до міста відійшла о шостій нуль п'ять.

На очній ставці з дівчиною-листоношею, яка твердила, що, вкидаючи газети до скриньки на дверях Сосновського рівно о другій годині п'ятнадцять хвилин, чула, як хтось вовтузиться у сінях, хлюпається водою і дзенькає кухлем об залізне відро,— художник не знав, що відповісти. Лише розгублено дивився у схвильоване обличчя дівчини-підлітка, яка вперто повторювала: «Це було рівно о другій годині п'ятнадцять хвилин, я добре пам'ятаю, я глянула на годинника, бо починалася справжня злива, а я хотіла о пів на третю повернутися на пошту...»

Слідчий настійливо вимагав пояснення.

«За даними міської метеостанції,— зауважив Коваль,— злива тривала від другої до четвертої, а не з третьої до п'ятої».

І раптом художник повільно промовив:

«Можливо, я помилився... Якщо дівчина так запевняє... І метеостанція... Можливо, сплутав секундну стрілку з годинною... На моєму годиннику усі стрілки схожі... А відро, кухоль — це правда... Прокинувшись, я мив руки, збираючись варити обід...»

«За даними експертизи,— сказав Тищенко, не зводячи з Сосновського пильного погляду,— Ніну Петрову вбито близько другої години дня. Якраз перед тим, як пішов дощ».

Сосновський підхопився з стільця.

«Ні! Ні! — закричав він.— Ви не маєте права підозрювати!»

Дівчина, яка лише тепер зрозуміла, про що йдеться, сполотнівши, злякано стежила за ним. Тищенко запропонував їй залишити свій годинник для перевірки.

«Я перевірю точність і її, і вашого годинника,— сказав він Сосновському,— але, може, для вас краще все розповідати самому!»

Настав той момент слідства, коли копіткий аналіз обставин і фактів уже підготував ґрунт для логічного синтезу, для узагальнень і висновків. В цей час докази починають переконувати слідчого, що перед ним не просто заідо-зрений, а злочинець, і здогад про це, сплівшись з окремих деталей, поступово стає переконаністю.

Таємна пристрасть Сосновського до Ніни, певна психологічна допустимість спроби зґвалтування і вбивство саме на тому місці, де художник зазнав так багато гострих солодких хвилин, вільно милуючись недосяжною для нього жінкою; вміла операція з коронками колишнього учня-дантиста; спроба приховати, що о другій п'ятнадцять він був уже вдома і відмивав руки, і, найголовніше, знаряддя вбивства — скривавлений молоток художника, знайдений під трупом,— все це створювало повну обстановку злочину.

Страшний здогад, який народився у Коваля так само, як і в Тищенка, коли вони вперше розглядали на дачі Петрових картину «У посадці», і який підполковник тоді відкинув, знаходив собі підтвердження.

Звиклий ритися на задвірках життя у всякому бруді, підполковник Коваль все ж зберігав віру в людину, бо вважав, що працює для людини, в ім'я людини, навіть тієї, яка перебуває в нього під підозрою. І тільки у неоясних випадках він, здавалося, втрачав цю віру. Тоді йому доводилося докладати великих зусиль, щоб врівноважитися, і весь цей час він відчував себе хворим і спустошеним, немовби й сам почасти відповідав за те, що в людині прокинувся звір... Таке почуття охопило Коваля й цього разу, коли став підтверджуватися здогад, що пояснює злочин художника витонченим садизмом.

Не хотілося в це вірити, але нікуди не міг утекти від фактів. І все ж Коваль домовився із Тищенком, що побуває ще в Березовому і поговорить із жителями селища.

Розпитуючи жителів, Коваль виявив ще один серйозний доказ проти Сосновського. Двоє хлопчиків, які пасли худобу понад залізницею, бачили, як художник хапливо йшов від лісу, з того боку, де пізніше було знайдено убиту. Час від часу він зупинявся, оглядався і потім приско-

рював ходу. Хлопці не могли назвати точно час, коли це відбувалося, але пам'ятали, що перед дощем.

Коли Сосновського ознайомили з цим свідченням, він розгубився остаточно і признався, що говорив на допиті неправду, боячись, коли б його не звинуватили у вбивстві. Насправді ж перед грозою він прогулювався у лісі, як завжди гарної днини, і поспішав встигнути повернутися додому, поки не почався дощ.

Саме цей доказ проти художника, а особливо те, що він намагався приховати факти від слідства, остаточно вирішив його долю...

8

Думка про близький розстріл паралізувала почуття Сосновського. І все ж час від часу він з гострим болем згадував, що Ніни вже немає на світі. Цей біль дещо пом'якшувався містифікаціями, коли художникові здавалося, що він знову у своєму Березовому.

Тоді паново переживав коротку мить свого невдалого кохання і в хистких мріях невтримної фантазії домальовував те, чого не зміг досягти у реальному житті...

...До зустрічі з Ніною художник вважав, що в його безладному житті все ж таки була любов. Це сталося давно, коли він одружився на своїй натурщиці Вірочці — чарівній істоті, яка добре вміла зображати все те, що приваблює людину, — дружбу, захоплення, кохання. Втім, щодо Сосновського це було зовсім не важко. Дуже неуважний, незграбний і соромливий, залюблений у свої пейзажі, трохи дивакуватий, він потягся до молоденької жінки, яка приголубила його і визнала в ньому великий талант. Десь між двома зарисовками вони зареєстрували шлюб, влаштували вечірку, на якій Сосновський вперше в житті був по-справжньому п'яний від щастя і вина. Потім прожили близько року, протягом якого художник, час від часу відриваючись від роботи, з радістю виявляв, що він одружений і закоханий. Але одного разу, повернувшись з Брянських лісів, куди їздив на природу, Сосновський замість дружини знайшов записку. Віра сповіщала, що помилилася і любить не його, а іншого, з яким і виїхала до Сибіру.

Відтоді Сосновський залишився самотнім.

Нарешті в його житті з'явилась Ніна, і він зрозумів, що ніколи раніше не любив, що ось тільки тепер прийшла

та рідкісна справжня любов, яка не шукає нічого для себе, готова задовольнитися лише відчуттям закоханості, любов, що відкриває людині чудовий світ навколо і в самій собі.

Сосновський не замислювався, чого, власне, чекає він од цього кохання. Ніна була чужою дружиною. Щоправда, саме цього Сосновський не уявляв як слід, тому що Ніна у його свідомості перебувала поза сферою звичайних людських відносин — так, скажімо, милуючись проїнятою сонцем хмаркою, важко уявити собі наступний зв'язок її з потоками зливи і багном розмитих доріг. Ніна залишалася для художника лише світлою мрією, чимось навіть не зовсім реальним, запнутою таємничим серпанком, завдяки якому його уява домальовувала все, що хотіла.

Людина вигадала бога і могла надавати йому будь-яких рис, бо ніколи не бачила його. Закоханий того й закоханий, що шукає і знаходить у своїй обраниці дороги йому рисочки і часто у своєму серці домальовує ті, яких не вистачає, обдаровує ними кохану, не помічаючи, що це вже не її багатство, а від нього. Це тим простіше робити, чим складніший або схованіший характер жінки, чим більше нерозгаданого у ній, чим недосяжніша вона.

А можливо, почуття екзальтованої закоханості з'явилося у Сосновського тому, що життя його було майже прожите в самотності, без дружини та дітей і в ньому зібралася нерозтрачена людська, чоловіча і батьківська ніжність, яка шукала собі виходу. І треба ж було, щоб Ніну художник зустрів саме тоді, коли болісно шукав нових шляхів творчості, і йому здалося, що ці шляхи відкрила вона.

Він до сліз розчулювався, коли щастило хоч би віддалік побачити цю жінку. Міг цілі години вистоювати біля вікна або, сидячи у себе в садку, не зводити очей з ганку Петрових, куди Ніна Андріївна могла будь-якої хвилини вийти. І коли йому щастило дочекатися, побачити її, то зелене подвір'я і цегляна дача, — все навколо наче освітлювалося її посмішкою.

Тоді Сосновський повертався до майстерні і, як міг, передавав у своїх пейзажах відчуття осяяності, радості, що народилося в його душі.

Самого Петрова художник уперто не брав до уваги. Помітивши його на подвір'ї чи у вікні дачі, дивився на нього з подивом, як на щось безглузде і дивне тут.

«Якби бога не було, його слід було б вигадати», — сказав якось один француз. Пейзажі Сосновського, до яких звичайно ставилися байдуже, раптом знайшли шанувальників. І якщо раніше його тільки лайали, то тепер почали хвалити.

Та якщо лайка хвилювала і сердила художника, то компліменти зовсім не зачіпали, бо він краще від будь-кого знав, що містять його картини, чому він малює їх саме такими і кому завдячує успіхом...

Так минуло перше літо. Восени Петрови повернулися до міста, будинок і подвір'я їхнє осиротіли, тільки ялинки біля ганку стояли, як завжди, пухнасті й зелені.

Сосновський часто заходив до сусідів на подвір'я, стояв біля тих самих алинок, де недавно бачив Ніну, або прогулювався по доріжках. Іноді сходив на ганок, немов збирався увійти в хату і зустріти там кохану.

Час від часу він їхав до міста і блукав вулицями, похлоп'ячому мріючи випадково зустріти її. В цьому йому не щастило. Ніна, здавалося, була казковою птахою, яка на зиму відлітала у теплі краї...

9

— Дік! — сказала Натали. — Ти не спиш! Не дури мене. Я — твоя донька, і в моїй крові теж є щось від сищика. Я бачу, як у тебе під повіками сміються і бігають очі. Чи, може, ти думаєш і тобі не слід заважати?

Коваль розплющив очі і посміхнувся. Натали стояла поруч, розрум'янена після прогулянки. Вона вгадала — батько, відпочиваючи на дивані, й справді задумався.

— У тебе новини?

— Нічого цікавого. Сиділа в читальні. Цей дідуган Гесіод, був такий у стародавній Греції поет, написав довжелезну річ «Труди і дні». Знав, певно, що його книгу нелегко буде прочитати. Втім, там дещо є, в цій штуковині. І подумати тільки — писано понад два з половиною тисячоліття тому!.. Ти ніколи не читав?

Коваль сів на дивані, похитав головою.

— Боже, який ти безграмотний, Дік! Хоч, правда, нащо тобі грек Гесіод. Зате ти вивчав римське право, а я навіть уявлення про нього не маю.

— Наталонько, у мене є ім'я, людське, — поморщився Коваль.

— Даруйте, вельмишановний Дмитре Івановичу Коваль, чи просто — татусько. Але це ж однаково. Скорочено тільки. І мені так подобається. Дік!.. Щось у цьому імені є навалне... І нашій бурхливій епосі відповідне.

— Якась кличка! — пробурчав Коваль. — Ти не шануєш батька.

— Боже, у цих теперішніх батьків наче пошесть — гіпертрофована велич і хвороблива підозріливість! Ти ж добре знаєш, що донька тебе поважає і навіть трохи боїться.

Коваль, притягнувши до себе рукою Наталю, скуйовдив їй волосся.

— Не соромно? Ведмідь, а не батько! Усю зачіску зіпсував. От і люби тебе! І в кого ти такий бурмило удався?

— У діда нашого. А в кого ти, отака хирлява?

— У бабу, — розсміялася Наталя. — Гаразд, міркуй далі про своїх злочинців, як їх усіх позамикати, а я піду вечерю приготую...

І Ковалю раптом до болю схотілося розповісти доньці про сьогоднішню подію...

Вранці біля ганку Управління міліції його зупинив якийсь чоловік.

«Товаришу підполковник, — хвилюючись, вимовив він. — Хочу подякувати вам. Я — Омельченко».

Коваль придивився до чоловіка. Десь він наче бачив його.

«Я — Омельченко, — повторив незнайомий. — Пригадуєте, головбух «Автотрансу». Два роки тому ви посадили мене...»

Коваль згадав. Один з учасників великої крадіжки набрав багато речей у борг за довідками з «Автотрансу». Виявилось, що це Омельченко видавав друзям довідки, за якими ті брали коштовні товари в крамницях.

«За що ж дякувати?» — буркнув підполковник, підозріло оглядаючи колишнього бухгалтера.

«За дітей, яких ви не позбавили матері. І дружина щиро дякує вам...»

Підполковник обірвав його:

«Я не розумію вас, ніяких послуг ні вам, ні вашій дружині я не робив».

Він сердито відсторонив з дороги колишнього бухгалтера і зайшов у будинок...

Уже сидючи у кабінеті, Коваль пригадав у найменших подробицях те, у чому не хотів признатися Омельченку.

...Головбух «Автотрансу», уперто блискаючи чорними циганськими очима, брав усю вину на себе. Хоч кругла печатка зберігалася у сейфі його дружини — секретаря начальника контори.

Головне завдання розшуку, як і слідства, — встановлення істини — цієї цнотливої і невідкупної богині, яка іноді виявлялася досить жорстокою і якій Дмитро Коваль навіки віддав свою душу й життя. Але, крім істини, на світі, десь за стінами міліцейського кабінету, існувало двійко малят, які й гадки не мали ні про фальшиві довідки, ні про карний розшук і невблаганні статті закону.

Омельченко твердив, що брав із відімкнутого сейфа печатку сам один, непомітно для дружини, коли та була заклопотана якоюсь роботою або коли її викликав начальник.

Це була казочка для дітей. І хоч закон передбачав, що, коли злочинцями виявляться обое з батьків, про малят потурбується держава, Ковалю схотілося повірити у казочку...

Якщо завдання слідства — тільки встановлення істини, то, очевидно, цього разу своєї частки у пошуки істини Коваль не вніс. Але, можливо, завдання складніше, і одним із його компонентів є відповідь на запитання: де ж істина, в чому вона? А тому, що секретар «Автотрансу», як і її чоловік Омельченко, відбуде кілька років у виправно-трудовій колонії, чи в тому, що малята залишаться з матір'ю, яка так потрібна їм у цьому віці?

Скільки байок, легенд, казок, вигадок довелося вислуховувати Ковалю! Сповнених сліз, розпуки, каяття, набряклих кров'ю. Він умів здирати лущиння брехні з істини, не боявся її, хоч би якою страшною відкривалася перед ним ця скривавлена, змучена богиня.

Але того разу підполковник бачив не тільки прозорі шати, у які намагалися загорнути її тремтячі руки бухгалтера. Дмитро Коваль згадав, нащо він усе життя шукає докази істини. Адже не заради самої неї — цієї славної мучениці. Напевно, і він — старий міліцейський працівник, і вона — вічно молода й прекрасна, кривава і осяйна, ласкава й жорстока, — існують для чогось більшого, для якоїсь вищої мети. Заради цієї мети, заради Справедливості він щоразу здирає з неї убрання, і вона не соромиться стояти сліпучо гола ні перед ним, ні перед злочинцем. І того разу, коли Коваль провадив розшук по крадіжці й одночасно по справі бухгалтера, вона благала

його очима малих дітей не копатися вглиб, не здирати з неї всіх шат, і він примусив себе повірити Омельченку. Чесно кажучи, не мав на це права, але інакше вчинити не зміг...

Колишнього бухгалтера засудили на три роки позбавлення волі, а мати залишилася з дітьми...

Так... Але поділитися цим він ні з ким не міг. Навіть з Наталею. Хоч як хотілося розповісти про все їй...

...Коли донька прийшла кликати до вечері, Коваль усе ще сидів на дивані, у тій самій позі, що й раніше, але вже думав про інше: Сосновський і його справа витиснули з голови Омельченка.

За наказом Наталі знехотя підвівся і попрямував на кухню.

Ів без апетиту, не помічаючи, що донька потихеньку підкладає у його тарілку, і, тільки одірвавшись від думок, здивовано помітив, що тарілка все ще повна...

...Якось, коли майже все по справі Сосновського стало зрозумілим і зібралось достатньо незаперечних доказів для обвинувачення, із слідчого ізолятора повідомили, що художник зажадав паперу для заяви і просить викликати на допит.

Тищенко доручив Ковалю поїхати до в'язниці.

Заява Сосновського ставила крапку над «і». Художник признався у вбивстві Ніни Петрової...

Дивно, але Коваль, який вже не мав сумніву, що вбивця — Сосновський, прочитавши заяву художника, завагався.

Визнаючи вбивство, Сосновський категорично заперечував спробу згвалтування і те, що видер у вбитої зубні коронки.

Він не міг пояснити, чому у Ніни Андріївни була подерта білизна, чому на тілі багато синців і подряпин, але дуже переконливо відповідав на запитання, чому убив Петрову, яку, як заявив раніше, любив.

Коваль довго розмовляв з художником. Підполковник не вважав визнання обвинуваченого достатнім доказом. У його практиці зустрічалися випадки самообмови, коли людина бере на себе вину за злочин, вчинений кимось іншим.

Мотиви самообмови були найрізноманітніші: небажання розкрити всіх співучасників, спроба уберегти від покарання близьку людину, прагнення прискорити слідство і передати справу до суду, поки слідчий не викрив більш тяж-

кого злочину... Але в даному випадку?! Якщо це самообмова Сосновського, то в ім'я чого?

Коваль зажадав, щоб художник докладно розповів, як він здійснив злочин. У розповіді Сосновського підполковник знайшов багато неточностей. Художник плутав, не міг назвати часу, коли пішов з Ніною Андріївною до лісу, не знав, скільки разів ударив молотком, не пам'ятав, як була одягнена жінка. Проте вперто повторював, що вбив Ніну, зазначивши більш-менш точний час, коли це сталося; заявив, що, повернувшись із лісу додому о другій годині десять хвилин, старанно відмивав руки у сінях від крові. У покайній заяві він писав, що вбив її у стані афекту, під впливом несподіваного спалаху люті, коли жінка сказала, що ніколи не відповість на його почуття. Він також писав, що тяжко мучиться від свого злочину і сподівається каяттям полегшити долю.

Забравши художника з в'язниці, Коваль повіз його у Березове, щоб на місці події відтворити обстановку трагедії.

У Березовому підполковник переконався, що показання Сосновського багато в чому підтверджуються. Але водночас деякі деталі неточні чи й не пояснимі. Ще раз зміряли відстань од місця вбивства до будинку художника. Справді, за десять хвилин пavidким кроком можна було її подолати. І о другій годині п'ятнадцять хвилин, коли до цього будинку підійшла дівчина-листоноша, Сосновський уже міг відмивати від крові руки. Можна було припустити й те, що, розлютований гарбузом, який піднесла Ніна Андріївна, художник згарячу вдарив її кілька разів молотком, не рахуючи, звичайно, в цей момент кількості ударів. Так само припустимо, що через хвилювання він не звернув уваги на її одяг.

Але ніяк не трималося купи і суперечило логіці те, що, йдучи до лісу, художник взяв з собою молоток. Адже Сосновський заявив, що не збирався убивати жінку, а тільки хотів освідчитися їй. Нащо ж був йому молоток? Коли жінка потай приїхала до Березового на побачення з ним, він міг сподіватися успіху і, звичайно, не озброювався б знаряддям вбивства. На це запитання Сосновський не міг відповісти.

Провівши експеримент у Березовому, який не розвіяв сумнівів щодо правдивості заяви Сосновського, Коваль одвіз художника до в'язниці, а сам поїхав у обласну прокуратуру.

Тищенко зустрів його вигуком:

— Ну як Сосновський?

Коваль мовчки поклав на стіл заяву художника.

— От і чудово! — зрадів Тищенко, перебігши її очима.— Мені вже дзвонять.— Слідчий показав пальцем угору.— Запитують, чим ви там займаєтесь?..— Він полегше-но зітхнув і з виразом задоволення на обличчі відкинувся на спинку стільця.— Значить, буду оформляти обвинувальний висновок — і в суд. Бо вже й так затягли, всі терміни минули.

— Але мені зараз дещо стало неясним, Степане Андрійовичу.

— Що ж вам не ясно, Дмитре Івановичу? — здивовано считав слідчий.

— Деякі деталі набувають несподіваного освітлення... Мені ця заява Сосновського здалася самообмовою.

— Ну, знаєте, Дмитре Івановичу... Яюсь дивно чути з ваших уст «здається», «несподіване освітлення». Ніяких несподіваних світлових ефектів! Все ясно як божий день!

— Степане Андрійовичу, пригадуєте, як просився у вас Сосновський на похорон. Він просто в ногах валявся... Важко уявити, щоб так повадився убивця.

— Істеричний інтелігент! Ми, на жаль, не поцікавилися — може, він у бога вірує і хотів у своєї жертви вимолити прощення. Або, цілком можливо, утекти сподівався.

— Не думаю. Якщо до визнання в його свідченнях були незначні протиріччя, то в останній заяві є суперечності, які ще непереборні. По-перше, версія Сосновського про несподіваний спалах люті спростовується тим, що молоток був узятий заздалегідь. А умисне, заздалегідь обдумане вбивство він категорично заперечує, так само як і сиробу згвалтування й зубні коронки. До речі, при обшуку ми їх так і не знайшли... А головне — на одязі художника не виявлено слідів крові...

— Ой Дмитре Івановичу, Дмитре Івановичу, а інші факти, докази, які, до речі, ви ж самі й виявили,— роздратовано відповів слідчий.— Вам, досвідченому оперативникові, треба пояснювати?! Природно, що Сосновський викручується, намагається знайти пом'якшуючі обставини і відректися від тих, що збільшують вину. Адже злочин має особливо звірачий характер. Тому відмовляється, що готував його заздалегідь. Саме те, що він узяв у ліс молоток, і викриває його. По-моєму, доказів вистачає і роз-

слідування закінчене... Що ж стосується одягу, то могло й не бути слідів... Така можливість не виключена. До того ж він міг бути у цей момент без сорочки, скажімо, — уципливо говорив далі Тищенко, — адже спека була, і хто зна, що вони там робили... Врешті, можна буде його ще раз про це допитати...

Підполковник Коваль нічого не відповів. Останнє слово належало слідчому прокуратури Тищенку. Степан Андрійович був молодий юрист, що лише кілька років тому залишив студентську лаву, але вже встиг піднятися по службових сходинках. Тищенко подобався Ковалю своєю прямою і якоюсь несамовитою нетерпимістю до злочинності. Часом і оперативникам перепало від Степана Андрійовича, коли той з надмірною запальністю намагався знаскоку розв'язати складне питання і наражався при цьому на опір старих, обережніших працівників. Але зі свого життєвого досвіду Коваль знав, що з роками ця категоричність у висновках мине і правопорушник побачиться слідчому уже не лише в одному вимірі — тільки недолюдком, якого треба покарати. Тоді Тищенко буде добиватися встановлення провини і вимагатиме кари не для того, щоб звести рахунки суспільства з правопорушником, ніби помститися злочинцеві, а в ім'я невідворотності покарання, суспільної необхідності.

Злочин буде бачитися йому в усій сукупності причин і обставин, які склалися в конкретних умовах часу й оточення...

А зараз Ковалю не було що заперечити слідчому прокуратури. Докази, зібрані проти Сосновського, були такі красномовні, що сумніви, які з'явилися у підполковника, після розмови з Тищенком здалися йому самому наївними... Майнула думка: «А може, це не сумніви у нього, а просто в глибині душі шкода талановитого художника, і цей жаль заважає правильно оцінювати незаперечні факти?..»

— Тату! Ти що — заснув над тарілкою?

Коваль підвів голову. Наталя співчутливо дивилася на нього.

— У тебе багато роботи? Неприємності? Ти якийсь неуважний, мов не свій...

— Ні, — примусив себе посміхнутися підполковник. — Неприємностей немає. Але, можливо, я й справді втомлююсь останнім часом...

Весна почалася для Сосновського з того дня, коли ожила сусідня дача. Він теж ожив. З самого ранку був у піднесеному настрої, а перед вечором, ретельно поголившись і причепурившись, вирішив відрекомендуватися сусідам.

Чим ближче підходив до будинку Петрових, тим повільнішими ставали його кроки. Біля хвіртки зупинився, витепер спітніле чоло. Тамуючи хвилювання, подумав з іронією, що під впливом почуттів він фетишизує речі: оглянув низенький парканчик, хвіртку, будинок в глибині подвір'я,— все йому здавалося незвичайним, немов живим, одухотвореним Ніною.

Нарешті відчинив хвіртку і, відчуваючи, як завмирає серце, пішов доріжкою до ганку.

Двері нечутно відхилилися під його рукою, і він, не постукавши, увійшов до сіней. У кімнатах було тихо.

Сосновський прокашлявся.

— Хто там? — суворо спитав чоловічий голос.

— Пробачте,— забелькотів художник.— До вас можна?

— Увійдіть.

Він увійшов до кімнати і побачив Петрова. Керуючий трестом «Артезіанбуд» сидів у кріслі-гойдалці з газетами.

— Добридень. Пробачте, будь ласка. Я — ваш сусіда. Незручно якось, другий рік поруч живемо, а не знайомі. Моє прізвище Сосновський, Юрій Миколайович.

— Дуже радий,— відповів господар, підводячись і простягаючи руку.— Петров, Іван Васильович.

Тільки тепер Сосновський як слід роздивився свого щасливого суперника. Його вразили глибокі очі і стиснутий рот керуючого, який свідчив про неабияку силу волі й упертість. Але варто було Петрову ледь-ледь посміхнутися, як художник мимоволі замилувався ним — стільки чоловічої рішучості, впевненості прозирало у кожній рисочці вольового обличчя, що так і просилося на плакат. На зріст чоловіки були майже однакові, проте Сосновський відчув себе поруч з керуючим трестом маленьким, щупленьким інтелігентиком і мимоволі підпав під очарування сили, яка наче випромінювалася Петровим і гіпнотизувала людину. Художникові стало від цього боляче, бо відчув, що в порівнянні з чоловіком Ніни він явно програє.

Підкоряючись жесту господаря дому, сів на диван, а Петров знову вмовстився у своєму кріслі.

Запала ніякова пауза. Художнику здалося, що Іван Васильович приймає його поглядом до кісток.

— Чим займаєтесь, Юрію Миколайовичу? — спитав господар. І запитання його прозвучало так строго, немов Сосновський прийшов найматися на роботу.

— Я — художник. Пейзажист, — ніяковіючи, наче зізнаючись у чомусь не зовсім зрозумілому співбесідникові, відповів гість.

Але в очах суворого сусіда, як здалося Сосновському, промайнула тепла іскорка.

— То вам тільки тут і жити, — схвально промовив той.

— Я й живу і влітку, і взимку.

В цей час до кімнати ввійшла Ніна Андріївна. Петров познайомив їх. Поява молодої жінки створила атмосферу невимушеності, і Сосновський здивувався навіть, як спокійно сприйняв це. Його хвилювання, почуття незручності зникло, немов Ніна прийшла, щоб узяти його під захист.

— Я щойно заварила каву, — сказала Ніна Андріївна. — Ви любите чорну? Чи вам із молоком?

Вони пили втрюх каву, і Сосновський розповідав про свої картини, раз у раз зітхаючи, мовляв, шкода, що темніє, сьогодні ніяк показати, бо при електричному освітленні їх не можна дивитися. Поступово художник зовсім посмілішав. Не зводив очей з Ніни Андріївни, а коли Петров знову взявся до газет, залишивши гостя з дружиною, Сосновський раптом сказав:

— А я давно знаю вас, Ніно Андріївно, цілий рік.

— Як же так? — здивувалася жінка. — Ви знали, а я — ні? — Її ласкаве обличчя з великими світлими очима осяялось недовірливою і водночас вибачливою посмішкою.

Сосновський подумав, що, якби довелось йому малювати голуба миру, він намалював би його з такими очима, як у Ніни, — світлими, по-голубиному відкритими.

— Дуже просто. Я навіть намалював вас. — І Сосновський почав розповідати жінці, яку роль вона мимоволі відіграла в його творчості. Він говорив захоплено, можливо, навіть занадто, і не помітив, як Петров відклав газету і теж став слухати.

— Наче в казці, — співуче промовила Ніна Андріївна. — Але ви, очевидно, помиляєтесь, що я надихала вас. Будь-яка людина, яку ви тоді побачили б у лісі, наштовхнула б на таке творче вирішення.

— Ні, ні, тільки ви,— палко запротестував художник.— На іншу людину я, може, й уваги не звернув би... Коли побачите картину, зрозумієте!..

— Товаришеві художникові видніше, Ніно,— несподівано втрутився Петров.— Отже, не супереч.

Це було вимовлено іронічно-поблажливим тоном, і Сосновський одразу наче впав із хмар на тверду землю.

— Можливо, звичайно,— пробурмотів він, відступаючи.— Але так уже сталося, що того дня біля лісу я побачив саме вас...

Петров підвівся з крісла і холодно поглянув на гостя. Той зрозумів, що засидівся. Також підвівся, довго дякував за прийом, за каву,— все це під спокійним поглядом господаря,— і настирливо запрошував сусідів до себе в майстерню.

— Зайдемо коли-небудь, зайдемо,— пообіцяв Петров, супроводячи його до дверей.— Ми сюди на все літо переїдемо.

...Заснути цієї ночі Сосновський не міг. Йому і гарно було на душі, коли згадував розмову з Ніною, і якось незручно, мовби цього вечора він зробив щось недоладне. Якби не ця ложка дьогтю, художник відчував би себе пайцасливішою людиною на світі...

11

Минав другий тайм футбольного матчу. На табло вперто протистояли один одному нулі. Переповнений стадіон при кожній гострій ситуації біля воріт завмирав і вмиг вибухав то радісними криками, то шаленим свистом.

Проте серед цього моря пристрастей виявилася одна зовні спокійна людина. Високий широкоплечий чоловік примостився у кутку біля центральної трибуни і, зводячись вже сивіючою головою над сусідами, наче цілком байдуже спостерігав за полем і виручачим стадіоном.

Щоправда, і він не зовсім спокійний, бо надто часто витягав з кишені зім'яту пачку «Біломорканала» і смоктав цигарку за цигаркою. Якби хто-небудь уважно стежив за ним, то помітив би, що, поглядаючи на поле, де точилася вперта боротьба, чоловік розмірковує про щось своє. Ось він дістав з кишені клаптик фотографії, на якому тільки половина людського обличчя, став придивлятися до нього...

Нараз радісний вибух струсонув стадіон. Чоловік підвів голову, глянув на поле. З правих воріт воротар повільно, немов знехотя, викочував м'яч.

Чоловік сховав фотографію до кишені і озирнувся. Це був підполковник Коваль.

Стадіон шаленів. На табло замість одного з нулів жваво вистрибнула одиниця. До кінця матчу залишалося вісім хвилин.

...Фотографія, яка лежала в кишені Ковалю, лише годину тому потрапила до його рук.

Дорогою на стадіон підполковник проходив повз міську квартиру Петрових і, підкоряючись почуттю, яке несподівано з'явилося у нього, заглянув на подвір'я.

Не побачивши там жодної людини, він хотів знайти двірника, якого колись викликав у справі вбивства Ніни Андріївни, але потім передумав і почав сам прогулюватися подвір'ям, заглядаючи в усі закутки.

Як не дивно, у Ковалю було таке відчуття, паче він не сам ходив, а хтось вів його, поки не привів до високого дерев'яного паркана, що відгороджував подвір'я від міського іподрому.

Тут його погляд наптовхнувся на брудні, нанесені вітром обгортки від цукерок. Серед них побачив якийсь пожовклий ріжок паперу.

Коваль підняв його. Це виявився клаптик фотознімка. Підполковник стер землю з фотографії і мало не здригнувся. На нього дивився одним оком розірваний навпіл керуючий трестом Іван Васильович Петров!

Втім, що ж дивного?! Не сподобалася людині фотографія — розірвав і викинув...

Але з формату знімка можна зробити висновок, що на ньому було зображено двоє. А хто другий? Чи друга? Очевидно, це сімейне фото і другою людиною була Ніна Андріївна. Щоправда, це тільки припущення...

Судячи з усього, фотографію розірвано і викинуто давно, можливо, ще в травні... Та все-таки чому її порвали?

Коваль ще довго оглядав подвір'я, але більше не знайшов жодного клаптика фото.

Тоді він облишив свої розшуки і поїхав на стадіон.

І ось матч закінчився. Тріумфуючи з нагоди перемоги своєї команди, болільники жваво обговорювали гру, і галасливий патос посунув до вихідних воріт.

Біля лівого бокового виходу підполковника помітив Тищенко.

— Дмитре Івановичу, товаришу Коваль! — радісно помахав він рукою, намагаючись привернути його увагу. Але Коваль удав, ніби не помітив слідчого, і, злившись із натовпом, вийшов на майдан.

Приховати від Тищенка свою сьогоднішню знахідку він не міг, але й розповідати зараз не хотів, і тому вирішив уникнути зустрічі.

На майдані Коваль побачив і керуючого трестом Петрова, який сидів у «Волгу», що чекала його.

Коваль повернув ліворуч і попрямував по заповненій натовпом вулиці...

...Вдома підполковник ще кілька разів розглядав клаптик фотографії. Шкодував, що немає під рукою якого-небудь знімка Петрова, щоб порівняти. Втім, Коваль добре пам'ятав вольове обличчя керуючого трестом. Особливо врізалися у пам'ять стиснутий рот і широко поставлені монгольські вилиці. На цьому поживклому від часу клаптику було видно куточок характерного рота і рельєфну вилицю... Але чому фотографію розірвано і хто її розірвав? Ковалю здавалося, що маленький клаптик ховає якусь таємницю...

12

Наступного ранку, з'явившись в управління, Коваль відразу зайшов до відділу криміналістичних досліджень і попросив експертів зіставити цей клаптик фото з нинішнім знімком Петрова і визначити час, коли фотографію було розірвано й викинуто.

Опівдні, відправивши до слідчого ізолятора спійманого грабіжника, він подзвонив експертам.

Експерти підтвердили те, що й неозброєним оком зміг помітити Коваль. Половина обличчя людини на клаптику фото дуже схожа з правою частиною обличчя Петрова, але, можливо, це не та сама особа. Фотографію викинуто приблизно три-чотири місяці тому.

Наслідки експертизи спантеличили Ковалья.

Кого ж, якщо не Петрова, сфотографовано на клаптику?

Експерти висловили припущення — близький родич, старший віком.

Але який родич? Батько, старший брат?

У Івана Васильовича Петрова, як було відомо з анкет

і документів, родичів немає, а батьки померли ще в тридцять другому році.

Тоді це, може, просто двійник?

Дурниці! Фотографії двійників не зберігають вдома, щоб потім рвати і викидати на смітник.

І ще питання: коли було сфотографовано людину, половина обличчя якої збереглася? Адже це зараз вона виглядає років на шість-сім старшою від Петрова, а коли зроблено знімок — невідомо.

Експертиза встановила час виготовлення фото приблизно: два-три роки тому. Значить, насправді ця людина нині має бути старшою від керуючого трестом років на вісімдесят і не може бути його батьком.

Не повіривши документам з особової справи Петрова, Коваль ще в травні надіслав окреме доручення вятській міліції; перевірити, чи живі родичі громадянина Петрова Івана Васильовича.

Відповідь підтвердила дані, які зазначив керуючий у своїй анкеті та автобіографії, — родичів немає.

Тоді ж, у перші дні розслідування, Коваль цікавився й поштою Петрових.

Виявилось, що керуючий трестом з року в рік передплачує «Известия», журнал «Крокодил» і... хоч як це не дивно, — журнал «Социалистическая законность». Сугубо професійний журнал юристів.

Тоді Коваль не звернув на це уваги. Тенер він замислився над цим. Справді, навіщо будівникові колодязів юриспруденція?..

Керуючий трестом «Артезіанбуд» дедалі більше цікавив підполковника. Це і його самого дивувало. Адже справу про вбивство дружини Петрова закінчено, убивцю засуджено, і немає причин повертатися до неї. Хіба що нова знахідка — клаптик фотографії. Але така неістотна деталь нічого не може додати до закінченої справи.

І все ж Коваль не міг позбутися дивного почуття — немов йому ще щось неодмінно треба зробити у цій справі... Вирішив розмножити клаптик знайденого фото і надіслати його у виправно-трудові колонії. А що, коли цей двійник Петрова був колись засуджений і в такий спосіб можна буде встановити його особу?

...Повагавшись трохи, підполковник подзвонив у гараж і викликав машину.

Незабаром він уже був у Березовому. Відіславши машину назад у місто, рушив стежкою, що веде до дачі

Петрових. Коли гуркіт газика затих, Коваль відчув, як навколишня тиша наче облягла його. Навкруги було надзвичайно мирно. Здавалось, і сонце не палило тут, як у місті, — зелена, де-не-де пожовкла долина та густі лісові посадки мовби вбирали в себе сонце, віддаючи тільки його слабкий, пом'якшений відблиск. З-під ніг Ковалья раз у раз вистрибували коники, перед очима літали прозорскрили бабки.

Потім десь віддалік ліниво простукала по рейках електричка.

У сосновій посадці, де було вбито Ніну Андріївну, тиша здавалася ще густішою, немов завіса, що відгороджувала цей куточок від усього світу. Видно, й раніше цю посадку люди не дуже відвідували, а після трагедії, що сталася тут, і зовсім обминали. Шелестіло листя на самотній дикій яблуньці, що росла посеред невеличкої галявини. Ковзула по траві коротка тінь від хмарки, зачепилася за гострі соснинки, зірвалася й побігла далі.

Коваль сів на землю біля кущів, що облямовували край галявини. Прислухався до шепоту високих трав, до легкого гомону вітру. Але що могли підказати йому ці трави, цей вітерець?!

Побачив хіба що кілька сухих стеблинок — лишки зламаних і непомічених при перших оглядах травинок...

Коваль підвівся і почав прогулюватися по галявині. Все-таки дивно, навіщо він поїхав сюди, чому так тягло на місце вбивства? Зараз, через три місяці після того, як сталася трагедія, тут не залишилося й сліду від неї.

І раптом Коваль зрозумів, що його не так цікавить місце вбивства, як дача Петрових. Він вийшов з посадки і попрямував до неї, хоч і не сподівався побачити щось нове, бо дача, певно, замкнена, і господар тут не буває.

Ось і дача. Двоповерхова, цегляна, відгороджена від долини й лісу низеньким парканом. Всохлий, невикопаний город із спаленою сонцем картоплею. Всохлі без води квіти під вікнами будинку.

Навпроти — будиночок Сосновського. Маленький, приземкуватий, порівняно з дачею Петрових, з навхрест забитими дошками вікнами.

Від обох будівель однаково віє пусткою.

Коваль штовхнув хвіртку й увійшов на подвір'я. Вузька доріжка, якою ходила Ніна Андріївна. Під ганком — стара подерта жіноча пантофля.

Нараз у будинку щось гупнуло. Немов хто вправ або скинув важку річ. Підполковник глянув на годинник. Було половина на п'яту. Керуючий трестом не міг опинитися тут у робочий час. Хто ж там орудує? Може, пайняв комусь?

Коваль зійшов на ганок, поторгав двері. Вони були не замкнені...

У великій кімнаті, до якої увійшов підполковник, напівтемно і задушно. Вікна зачинені, на них спущено штори. Тоненькі стовпчики пилу, освітлені сонцем, що пробивалося між планками дерев'яних штор, довгими списками встромилися у підлогу. Ковалю здалося, що ці блискучі списи прибили до підлоги чийсь тіні.

У будинку тихо. Підполковник оглянувся. Картина, подарована Ніні Андріївні, висіла, як і раніше, на своєму місці. Та ж лісова посадка, яку він щойно відвідав, та ж галявина і дика яблунька. І Ніна, яка, посміхаючись, напівлежить під деревом.

У півтемряві картина здавалася старим музейним полотном, над яким попрацювали століття і яке ховає якусь таємницю. Коваль багато віддав би, щоб розгадати її. Що ж являє собою ця картина? Подарунок майстра обраниці серця, недосяжна мрія його? Чи витвір патологічного розуму, в якому давно визривала думка будь-якою ціною задоволювати свою хворобливу пристрасть? Що вело рукою художника: любов чи витончений садизм, який підказав намалювати і подарувати своїй жертві картину, де позначено місце її пастушного падіння?..

Коваль підійшов до вікна і підняв штору. Сонячне рожевувате світло влилося до кімнати, і полотно заграло барвами. Здавалося, молода жінка ожила і, трохи підвівшись на лікті, ворухнула губами, намагаючись розповісти Ковалю те, що його цікавило. Це відчуття було таким сильним, що підполковник ступнув до картини, немовби справді для того, щоб почути шепіт Ніни.

— Хто там? — долетіло з сусідньої кімнати. — Хто там ходить?

Коваль нічого не відповів. В цю мить його осяяла несподівана думка. Йому здалося все-таки дуже дивним, що так співпало місце вбивства і навіть поза убитої з тим, що намальовано.

Жоден садист, жоден хворобливо-витончений розум не додумався б покласти труп точнісінько, як на картині. В думках садист міг наперед смакувати перемогу і торже-

ство несамовитої пристрасі. Але ж не було торжества. Була поразка і мертва, але непокорена жінка. Яка вже тут перемага!

А скільки світла в усій картині! Які живі очі у Ніни і м'яка ніжна посмішка. І радісне, по-дитячому щире здивування в очах з тієї краси, що відкривається навколо... Напевно, такі твори виходять з-під пензля у хвилини великого натхнення.

Працюючи над справою Сосновського, підполковник перечитав багато статей з образстворчого мистецтва і знав, що художник у кожную річ вкладає і часточку свого серця, радісного або сумного, лагідного чи злого. Хоч би що малював, він, врешті, малює самого себе, свою душу, свій настрій.

Ковалю подумалося, що Ніну вже після смерті могли покласти так, як лежить вона на цьому полотні. Відразу згадав про зламани поживклі стеблинки на галявині. Значить, трава навіть після дощів не вся піднялася. Це говорило про боротьбу між жертвою і вбивцею або про те, що труп тягли. А молоток під трупом? Сама вона навалилась чи потім її поклали на нього?

Чи не тягли труп до яблуньки, щоб надати йому тієї пози, яка на картині?! Але навіщо? Кому це потрібно?

— Хто тут? — голосно пролунало ззаду Ковалю.

Підполковник був так захоплений своїми думками, що не почув, як до кімнати увійшли.

— О, це ви, товаришу Коваль...

Підполковник ковзнув по Петрову невидючим поглядом, немов глянув крізь нього, як крізь порожнечу...

— Заходьте, будь ласка, — розгублено додав господар, хоч Коваль уже давно був у хаті. — Я ось вперше вирвався сюди... порядок навести... Не міг зібратися раніше... Добре, що завітали... Я не слабонервний, але ж трохи моторошно самому.

Погляд Ковалю звільна прояснився.

— Так, так, — ще невлад відповів підполковник. — Це добре, звичайно.

Він відійшов од картини, оглянувся. Тепер, коли сонце із розштореного вікна вільно лилося в кімнату і замість вузьких променів світла з'явився широкий стовп, наповнений мірадами блискучих порошочок, заустіння стало ще помітнішим. На меблях — грубий шар пилу, колись перекинута плетене крісло так і лежало спинкою на підлозі, на полиці дивана стояла брудна засохла склянка.

Немов зрозумівши враження, яке справила на гостя кімната, Петров сказав:

— Без хазяйки дім — сирота...— І раптом схаменувся, заметушився.— Зараз що-небудь придумаємо на двох. Такий несподіваний гість...

— Нічого не треба,— відповів Коваль.

— Розумію, розумію,— погодився господар.— Під час виконання службових обов'язків, звичайно, незручно... Але зараз справу вже закінчено, пом'янемо бідолашну Ніночку...

Ковалю якось дивно було бачити, як метушився по хаті цей кремезний, солідний чоловічяга.

— Я не п'ю,— строго сказав підполковник.— Дякую, не турбуйтеся.

Петров зупинився і з жалем розвів руками.

Коваль відхилив двері до сусідньої кімнати. Тут, так само як і у вітальні, майже всюди лежав грубий шар пилу. Але постіль на ліжку-дивані, де в головах лежали дві подушки, була розкидана. На низенькому журнальному столику стояла порожня пляшка від коньяку, дві чарки і тарілка з шкірками від ковбаси.

У великій попільниці — повно недокурків, декілька із слідами губної помади. Ніна не палила, та її з усього видно, що жінка була тут недавно. На пляшці й чарках пилюки майже немає, похапцем витертий столик зберігав по краях грубий матовий шар пилу, а посередині ще виблискував лаком. Виходить, Петров збрехав, що після смерті Ніни не приїздив сюди.

— Задушно у вас, жарко,— поскаржився підполковник і попрямував до виходу.— Водички не знайдеться?

— Є, є, аякже! — господар дому кинувся на кухню.

Переконавшись, що Петров вийшов, підполковник зупинився коло повішеного на бичачий ріг квітчастого шовкового халатика. Оглядаючи кімнату, він помітив цей халатик і тоненьку чорну смужку внизу на правому рукаві. Коваль обережно узяв за рукав, придивився. Чорпа смужечка виявилася всього-на-всього звичайною сажею...

Випивши води і подякувавши Петрову, підполковник разом з ним вийшов на веранду. Тут Коваль здмухнув пил з плетеного лозового стільця і сів.

Петров сів поруч.

Декілька секунд мовчали.

Обірвав ніякову паузу Коваль.

— Почув гуркіт у вашому домі. Не сподівався, що ви зараз можете бути тут. Міг і злодій залізти...

— Дякую,— сказав керуючий трестом.— Я ж сюди не заглядаю. Всяке може трапитися, коли в домі не живуть.

Знову запала тиша. І знову Коваль перший порушив мовчанку.

— Чи не здається вам,— спитав він, не зводячи очей з Петрова,— що в історії вбивства вашої дружини ще багато білих плям?

— Не розумію вас,— повільно промовив господар дому.— По-моєму, все ясно. І вам, і прокуратурі, і суду. Я був на процесі і чув, як уточнили...

— А знаєте,— ніби по секрету, тихо промовив Коваль,— тільки тепер мені дещо стає незрозумілим.

— Що саме?

— Поки що важко сказати...

— Даруйте, дивно чути таке від людини, яка вела розшук.

Коваль побачив, як різко окреслився рот у співбесідника, немов керуючий трестом, закінчивши мову, стиснув зуби.

— Еге ж, дивно,— погодився Коваль,— а проте саме так...

— Можу поспівчувати вам.

— Гм,— буркнув підполковник і невесело посміхнувся.— Мені чи нам з вами?

Петров знизав плечима, мовляв, а мені яке діло до цього.

— Скажіть, хто, крім вас, Ніни Андріївни і, природно, Сосновського, знав цю картину? — спитав Коваль.

Керуючий не відразу знайшовся на відповідь.

— Тобто, як це «знав»? — перепитав він.

— Хто бачив?

— Не знаю,— дещо розгублено признався Іван Васильович.

— Випадкова людина могла бачити?

— Можливо, хтось із жителів селища заходив. Не пригадую зараз...— І раптом Петров спідлоба зиркнув на підполковника.— Сотні людей бачили її, тисячі! Адже минулого року картина на виставці висіла! — значуще промовив він.— Багато народу бачило... А чому це вас цікавить?

— Так,— невизначено зітхнув Коваль.— До речі, Ніна Андріївна була доброю господинею?

— Чудовою!

— Але трішки неохайною?

— Це ж у якому розумінні? — нагороїввся Петров.

— У звичайному, побутовому: чистота у квартирі, прибирання, особиста охайність... Одні жінки завжди дома в затрапезному вигляді, інші — у шовкових сукнях підлогу миють...

— Другої такої, як Ніна, не було й не буде,— гірко зітхнув Петров.— І ощадлива була, й охайна, у хаті кожний куточок сяяв... Це ви,— гірко посміхнувся господар,— тому запитуете, що тепер у мене такий бруд розвівся? Розумію...

— Так, важко вам зараз...

Обидва знову замовкли, думаючи кожен про своє.

— Він іще...— раптом спитав Петров і, витримавши паузу, жорстоко кинув: — Живий?

Підполковник не відповів.

— Вирок виконано? — повторив запитання господар дому.

— Це не враз робиться,— невизначено зауважив Коваль.

— Уже минуло шість днів, як суд оголосив вирок.

— Сосновський подав касаційну скаргу до Верховного.

Він має на це право.

— Занадто багато прав падає вбивцям! — пробурчав керуючий трестом.

— Право захищати життя, доводити свою невинність аж до Президії Верховної Ради — гарантовано законом. Це треба і вам знати, Іване Васильовичу,— лагідно додав Коваль після короткої паузи.— Невже ви так юридично неграмотні?

— Навіщо мені ця грамота! — махнув рукою Петров.— Забагато розвелось грамотних. Вони і вбивають.

На репліку Коваль не відповів. Подумав: «Чого ж тоді ви передплачуєте юридичний журнал?»

— Нехай не глибини, але ази юриспруденції повинен знати кожен громадянин,— говорив Коваль далі,— багато правопорушень було б попереджено. Ну, а вам, як керівникові установи, певно, і глибинка не завадила б. Особливо з питань трудового законодавства.

— Для цього юриста тримаю і повну ставку плачу.

— Однак у вашому тресті були порушення: скасування вихідних, незаконні звільнення працівників, яких поновляв на роботі суд...

— Якщо й перегнув десь, то тільки на користь державі, а не окремих осіб...

— А держава й складається з окремих осіб, Іване Васильовичу. Навряд чи корисно, коли виробничий успіх досягається шляхом моральних втрат і порушень закону...— зауважив Коваль.— А що стосується касаційних скарг, то Верховний Суд розглядає їх у короткий строк, якнайшвидше. Що ж до Сосновського, по-моєму, поспішати нема куди. Викопати вирок ніколи не пізно...

— Я не мстивий. Ви повинні зрозуміти мене, товаришу Коваль, по-людському... Хіба можна спокійно жити, знаючи, що такий недолюдок, як Сосновський, дихає тим самим повітрям, що й ми з вами... Невже ви можете інакше до цього ставитись?!

— Я вас розумію,— відповів підполковник. Потім, ледь примруживши очі, немов це могло допомогти краще роздивитися співбесідника, раптом сказав: — А що, коли вашу дружину вбив не Сосновський?..

13

Петрови довго не виконували своєї обіцянки відвідати майстерню художника, так довго, що Сосновському почало здаватися, немовби нічого вони не обіцяли і все це примарилось у приємному хисткому сні.

Але якось у педілю, після полудня, працюючи в майстерні, художник побачив Ніну з чоловіком на своєму подвір'ї.

Він розгубився і першої хвилини не знав, що робити: кинувся в кімнату, до шафи, щоб перевдягтися, потім, зрозумівши, що не встигне, схопив гребінець, щоб хоч причесати скуйовджене волосся.

Петровим картини Сосновського сподобалися. Ніна, не приховуючи свого захоплення, переходила від одного полотна до іншого, а Сосновський не зводив з неї очей. Сам керуючий спочатку мовчки слухав пояснення художника, і з виразу обличчя важко було судити про його ставлення до мистецтва сусіди. Однак Сосновському цілком вистачало захоплення Ніни, і у нього навіть зникла ніяковість перших хвилин, викликана тим, що одягнений був у зім'яті поцятковані засохлою фарбою штани і таку ж плямисту сорочку без гудзиків,— заміняли їх сьак-так заколоті шпильки.

Картину «На узліссі» Сосновський показав останньою.

Ніна зашарілася, впізнавши себе і, можливо, згадавши той день, коли прогулювалася в лісі. Очі її блищали. Жінка підтяглася, виступчилася, немов і зараз підняла високо над головою окрилену вітром косинку.

Сосновський завмер від захвату. На якусь мить йому здалося, що героїня твору зійшла з полетна і так, як тоді ліс, зараз оживила своєю появою дім, речі, весь навколишній світ.

Він не помітив пильного погляду Петрова, кинутого на нього й Ніну. Коли жінка відірвалася від картини, палко промовив:

— Ніно Андріївно, послужіть мистецтву! Дозвольте написати вас!

Петрова по-жіночому лукаво зиркнула на художника:

— І ви вважаєте, що саме я можу стати в пригоді мистецтву?

— Ось так дивіться, як зараз! Як це гарно!.. У мене руки самі тягнуться до пензля...

— А як вважає мій чоловік? — посміхнулася до Петрова Ніна Андріївна.

Сосновський повернувся у реальний світ. Чоловік!.. Ревниво поглянув на керуючого трестом. А той, немов не помічаючи художника, пожартував:

— Я завжди вважав, що ти в мене найвродливіша і з тебе тільки картини малювати, але не знав, що іще хтось поділяє мою думку...

— Іване! — м'яко зупинила чоловіка Ніна Андріївна. — Боюсь, що ви помиляєтесь, Юрію Миколайовичу, — звернулася вона до художника. — Навряд чи зможу я послужити за модель, про яку ви мрієте.

— Про яку я мрію, — сумно посміхнувся Сосновський. — Саме так, про яку мрію!.. — повторив він.

— Вам потрібна натурщиця? — поблажливо спитав Петров.

— Ні, — поморщився Сосновський. — Не просто натурщиця і не в тому розумінні, як звичайно говорять... Відома річ, художник не малює без природи, але в даному разі це дещо інше. Ніна Андріївна надихає мене. Хочеться писати саме її... Я зможу передати в картині очарування природи, поєднане з чарівністю людини.

— Юрію Миколайовичу, а якщо разом з Іваном Васильовичем?

Ніна наблизилася до чоловіка і стала поруч, обійнявши його за плече.

У Сосновського зсудомило серце від гіркої чоловічої заздрості.

— У мене давно визріває цей твір,— перевівши подих, сказав він.— Жінка — уособлення найкращого в природі. Вона ближча, ніж чоловіки, до матері природи. В ній чари життя... Я не можу висловити це звичайною мовою... Тільки пензлем... Одне обличчя, одна постать жінки на тлі зеленої вічності!..

Поглядаючи на Петрових, він мимовільно подумав про несподівану композицію, яка увалилася зараз його очам, про картину, на якій гнучка ліана обвиває кряжистий могутній дуб,— але постарався відігнати це видіння.

— А де ви думаєте малювати цю картину? — подікавився Петров.— У лісі?

— Не обов'язково в лісі. Я писав би Ніну Андріївну де-небудь тут, біля дому. Є чудова місцина за вашою дачею. Молодий вічнозелений сосняк, галявина із самотньою яблунькою... Так, так... під цією дикою яблунькою... Вона так багато промовляє!..

— На це треба немало часу,— невпевнено промовила Ніна Андріївна.

— Ні, ні,— палко заперечив Сосновський.— П'ять-шість сеансів. Максимум — десять... Я пишу швидко. Особливо коли картину виношено. У будь-який день, коли ви знайдете час... Ніно Андріївно, згодьтеся, прошу вас,— заблагав він.— Це буде найкращий мій твір, і люди, коли побачать картину, проймуться до вас удячністю й благоговінням...

— Ну що ж, Ніночко,— сказав Петров.— Треба допомогти товаришеві художнику. Заради вдячного людства,— з дружньою іронією додав він.— У ті дні, коли будемо приїздити сюди, він годину-другу помалює... Справа не важка...

14

Коваль вийшов з дому близько п'ятої ранку. Сонце розсіпало за обрієм блискітки, що відбивалися в сірому дозвітньому небі.

У місті було тихо. Тролейбуси, автобуси і трамваї ще не вирушили у довгий пробіг по зачарованих колах маршрутів, будинки мріли у сні, як і люди.

Сьогодні за довгий час він мав свою педілку — вільний день, і все навколо здавалося йому вихідним.

Найкраще відпочивалося з вудкою у руці. На рибалці забувалися тривоги, всі почуття забирав поплавець, який то лежить спокійно на тихій воді, то раптом починає оживати, здригатися...

Коваль прискорив ходу і вийшов на центральну магістраль. Сонце вже зуміло закинути на землю свою блискучу сітку, і над будинками пролягли перші ясні промені. Де-не-де виднілися перехожі з вудками, які так само поспішали до Дніпра.

Незабаром підполковник завернув у круту вуличку, що вела до річкового приплаву. Повіяло запахом вологи, риби, водяних рослин — до води було вже недалеко.

Нараз мимо промчала «Волга», і підполковник почув різкий скрегіт гальм. Занепокоєно глянув на машину, що зупинилася метрів за двадцять. Заднє скло затуляли кремові завіски. Якусь мить машина стояла на місці, потім перішуге рушила, і враз знову різко загальмувала.

Ковалю залишалося до неї ще кілька кроків, як дверцята відчинилися.

З «Волги» виглянув чоловік. Підполковник упізнав керуючого трестом «Артезіанбуд» Петрова.

«От і маєш!» — незадоволено подумав Коваль, відчуваючи, що ця зустріч повертас його до службових справ, і одночасно дивуючись, як Петров упізнав його, одягненого у полотняні штани й стару сорочку з вигорілою на сонці вишивкою, у дірчастому літньому капелюсі, покоробленому негодою.

Але професійна цікавість, яка завжди жила в ньому, — відчував це оперативник чи ні, — взяла гору, і підполковник пришвидшив кроки: куди так рано, в неділю, поспішає керуючий трестом?..

— Добридень, Дмитре Івановичу, — привітав його Петров. — На рибалку? Не знав, що й ви amator... Чого ж пішки? На перший кльов запізнюєтесь!.. Либонь, у вашій міліції не дуже із транспортом... Сідайте, підвезу.

— Дякую, — відповів Коваль. — Не запізнюся. Моя риба почекас.

— Ви — жартівник, — як міг, добродушно усміхнувся Петров. — Та не будемо час гаяти, — тоном, який не терпить заперечень, додав він. — Давайте вудки. Повезу на таке місце, що вам і не снилося. Окуні по півкіла, красно-

пер до двісті грамів!.. А можна й на рибтрестівський став. Юшку нам з корочів зварять...

Коваль завагався. Мріяв відпочити на самоті, зібратися з думками. Але отой-таки професійний інтерес підштовхнув у машину.

— То куди? — спитав Петров.

— На ваше місце. Де півкілові окуні,— посміхнувся Коваль.

— Можна,— погодився керуючий трестом.— На Дніпрі не всюди цікаво. На гесівській греблі, наприклад, каша з риби. Не встигаєш черв'яка надівати... Там, звичайно, заборонена зона. Я мав перепустку. Та нецікаво...

«Волга» з'їхала до Дніпра і помчала по набережній.

Петров замовк. У вухах Ковалю бринів його голос, особливо оті інтонації, що виказували людину владну, яка звикла — до її слів прислухаються, і тому в глибині душі вважає себе дещо відмінною від інших.

На якусь мить пошкодував, що поїхав, здається, відпочинок буде зіпсовано.

— Є такий жарт,— повернувся Петров до підполковника,— про ваш транспорт. Мовляв, у двадцятих роках, коли злочинець тікав конем, міліція наздоганяла його пішки, бо коня в неї не було. Коли дали їй коня, злочинець пересів на мотоцикл. Коли вам, врешті, видали газики і мотоцикли, злочинець купив собі «Волгу», а нині користується реактивним літаком...

Ковалю стало незручно. Жарт був, як кажуть, з довгою бородою. Але, на жаль, скидався на правду.

— Нічого. Такого злочинця на землі затримаємо. Коли літак сяде.

— А ви, Дмитре Івановичу, як надумаетесь на рибалку — подзвоніть. Транспорт знайдемо,— люб'язно запропонував керуючий.

— Дякую. Я звик пішки. Та й ніколи рибалити...

Підполковник помітив, як «Волга» зменшила швидкість і завернула на вузький брукований шлях.

— За п'ять хвилин будемо розмотувати вудки,— похвалився Петров.

Сонце вже вийшло з-за обр'ю. «Волга» ще трохи пробігла по бруківці й уткнулася в пісок.

Петров відчинив дверцята.

— Машину у тінь, під куці. Назбирай паліччя. За годину буде риба на юшку,— наказав водієві, немолодій уже, сивуватій людині.

Коваль оглянувся. Вздовж високого берега — зарості верболозу: кілька старих осик тріпотіло матово-сріблястим листячком під ранковим вітерцем.

Трохи віддалік стояли залляті високою водою кущі.

Петров виявився таким люб'язним — хоч до болячки клади. Де й поділися його манери людини, якій не все годиться робити. Він скинув піджак, сорочку, роззувся, розшукав під берегом липкий глей. Сам зліпив з нього кілька куль, замішавши до них подрібненої макухи, й кинув їх вище по річці, щоб течією принаду зносило туди, де вудив Коваль.

А підполковник, наче забувши про все на світі, тягав з води одного за одним сріблясто-білих красноперів та горбатих підлящиків. Потім перейшов до кущів, заллятих водою, де на нього вже ніби чекали зухвалі окуні.

Звичайно, півкілограмових годі було сподіватися, але справжній рибалка тим і відрізняється від нерибалки, що не може точно визначити свого улову. І це не тому, що рибалки — люди брехливі. Вони належать до оптимістів, які завжди чекають подарунка від долі й оцінюють свою здобич не тоді, коли риба в юшці, а коли витягають її з води, — живучу, непокірну, важку й величезну...

— Ну як, Дмитре Івановичу? — підійшов до купців Петров. — На юшку вистачить? Місцника!..

Коваль відірвав погляд од поплавиці. Водій розпалював багаття. Спіймана Петровим риба вже була в казанку.

Підполковник витяг з води свій рибник.

— Зараз і я почищу.

— Віддайте Кості.

— Ні, ві. Люблю сам.

— А може, додому заберете? Вистачить і мосі.

— Ні, чого ж, — заперечив Коваль, виймаючи ножа. — Все — в казанок.

...Почало припікати. Снідали на брезенті, у затінку від осик. Петров витяг з мокрого піску пляшку охолодженого коньяку, пиво, мінеральну воду.

— Добре, що ви нагодилися, — радів він. — Людина — істота колективістська. Одному — і юшка не юшка, і горілка не смакує...

Коваль не спитав, чого ж це Петров їхав сам, міг же запросити друзів. Та чи є в нього друзі? Здається, немає.

Вивчаючи оточення сім'ї Петрових, підполковник довідався, що жили вони відлюдно, — у гості не ходили, до себе не запрошували. Іван Васильович часто їздив у відряджен-

ня: до Москви, на свої будівельні об'єкти, в інші республіки. Ніна Андріївна здебільшого залишалася вдома.

З працівниками тресту, підлеглими по службі, після роботи Петров не зустрічався, старше начальство, очевидно, не брало його до свого гурту, й жив він у замкненому колі: служба — дружина — служба.

Втім, можливо, й Петрову сьогодні хотілося побути на самоті... Перед очима підполковника миттю постала картина: «Волга», що різко загальмувала, потім рушила і знову зупинилася. Машина була схожа на людину, що вагалася, як їй вчинити...

Костя, попоївши юшки, мовчки прибирав з брезенту пластмасові чарки, такі ж тарілки, повні риб'ячих кісток, огризки фруктів. Ковалю подумалося, що, певно, й у цього літнього чоловіка є сім'я, діти, з якими він волів би провести неділю.

— Іване Васильовичу, ви вмієте водити машину?

— Навіть права є. Про всякий випадок, — відповів Петров і запитливо глянув на підполковника. — Може, про Костю турбуєтесь, — посміхнувся, наче у воду дивившись. — Йому все одно дома нема чого робити. Нежонатий. Забивав би «козла» у прокуреній кімнаті, в гуртожитку. Нехай краще свіжим повітрям дихає... Вірно, Костю?

Петров дивився на Коваля чіпкими очима, немов хотів зазирнути в самісіньку душу. До його звичайного, зверхнього, наче відсутнього, погляду домішалася насторожена цікавість.

Та чим міг зацікавити зараз керуючого трестом працівник карного розшуку?

Коваль пригадав свої слова, сказані Петрову на дачі: «А що, коли вашу дружину вбив не Сосновський?»

Тоді керуючий тільки широко розкрив очі і їхня розмова обірвалася. Петров мовчки провів його до хвіртки.

Тепер він, певно, зажадає пояснень. А що, власне, відповісти на питання: «Хто ж убив, якщо не Сосновський?»

Добре, якщо Петров тоді не звернув уваги на його слова...

— Глянемо на закидушку, — повільно підвівся з брезенту керуючий.

Підійшли до берега.

— Еге! — задоволено вигукнув Петров, тягнучи закидушку. — Єсть! Щось путнє! — Очі його спалахнули вогнем, який буває тільки в рибалок, коли вони тягнуть здо-

бич і коли весь світ зосереджується на рибиці, що ось-ось має показатися з води.

Улов справді був добрячий: під берегом з'явилося гнучке тіло великої щуки, яка то роззявляла пащу, то стискала її, кидалася в боки, намагаючись зірватися.

— Підсаку! — не озираючись, прошепотів Петров. — Підсаку, чорт вас візьми! Де ви там, Коваль! Костю!

Водій уже біг з великою підсакою в руці. Коваль забрав її і став заводити під рибу. Кілька невдалих спроб, і, врешті, підполковник відчув, як щука забилася у підсаці, — наче просто в руках.

Рибалки повернулися в тінь.

— За такий успіх, — промовив керуючий, важко опускаючись на брезент, — ми з вами, Дмитре Івановичу, цілком заслужили по чарці.

— Жарко, — заперечив Коваль. — Дякую. Ви ж знаєте...

— Та і я не дуже люблю це зілля... А от тепер... То, може, хоч пива... Костю! — гукнув Петров. — Пиво є?

— Дві пляшки.

— Давай!

Згадали про спійману щуку.

— Кілограма чотири потягне, — обізвався Петров.

Підполковник не заперечував.

— А хижак який! — захоплювався Іван Васильович. — Звір, а не риба. Сірий вовк підводного царства... Людина теж хижак, — несподівано промовив він. — Але — дещо іншого роду. Хижаком не пароджується.

— Не бачу аналогії.

— Я хотів сказати, що природа звіра незмінна: кожний тигр є хижак, кожна щука поїдає меншу рибу. Людина може стати іще більшим хижаком. Тільки за певних обставин. Варто ці обставини змінити, як вона повертається до своєї природної норми.

— Правильно, — погодився Коваль. — Хоч відбувається це не так просто.

— На жаль, ми про це забуваємо. Варто раз посковзнутися, як на все життя людину оточує стіна недовір'я.

Коваль не розумів, до чого веде співрозмовник.

— Оскільки саме вам доводиться мати справу з тими, що посковзнулися, — пояснив Петров, — слід це пам'ятати.

«От вам і Петров, — подумалося підполковнику. — А кажуть, що керуючий вкрай сувора людина, навіть безжальна. Либовь, підлеглі й не здогадуються, що коїться в душі їхнього начальника».

Ковалю подобалися люди вольові, які уміють володіти своїми почуттями, не шукають у підлеглих легкого авторитету, не підробляються під загальні смаки. І те, що керуючий сьогодні жодним словом не прохопився про свою трагедію,— хоч весь час думав про неї, бо чорні тіні щораз пропливали в його очах, не шукав співчуття,— теж свідчило, на думку Ковалю, що у Петрова неабиякий характер. Такі характери й найбільше горе не руйнує, а ніби цементує ще дужче.

— Розповім як ілюстрацію коротеньку історію,— вів далі керуючий трестом.— Колись у Херсонській області був у мене робітник на буровій. Звали, здається, Андрієм, прізвища не пам'ятаю... Багато горя зазнав у житті. Замолоду крав. У колоніях з ним морочилися, виховували. Врешті вирішив покінчити з таким життям. Подався на роботу. Працював добре, навіть якось самозречено...

Потім сталася в гуртожитку крадіжка. Повідомили міліцію. Ваші колеги приїхали і прямим ходом до Андрія. Перерили все в нього: рюкзак, постіль. Нічого не знайшли, але не відчепилися: «Признавайся, де сховав?» А він, розповідали, білий як стіна і мало не плаче: «Я не брав!» Все ж таки забрали його. Кілька днів просидів у міліції. Врешті випустили.

Але криво скривдили чоловіка, образили в ньому все людське, те, що він нелегко знайшов у собі. Два дні Андрій на роботу не виходив, на третій узяв електричний дрот і повісився... Он як! Правда, хлопці стежили за ним — вчасно із зашморгу вийняли... Живий то живий, але підкошений душевно. Тепер уже ніяке виховання йому не допоможе... Людина стала на вірний шлях, а слуги закону знову вибили її з життя...

Петров замовк, налив собі пива.

Підполковник розглядав якусь гілочку.

Водій порпався у моторі машини, сховавши голову й плечі під капот.

— Звичайно,— знову заговорив керуючий трестом.— Не відразу люди перевиховуються. У декого цей процес уповільнений і закінчується аж під старість. У інших — бурхливіший... Та яка це трагедія, коли людина, пройшовши через усі випробування, врешті спинається на ноги й раптом вищикають обставини, які знову штовхають на злочин. Тепер їй у сто разів тяжче вчинити злочин, повернутися до старого. Від того моменту, як суспільство простило, увесь склад думок, почуттів стає у колишнього злочинця

іншим. Тепер ця людина, як кажуть французи, рояліст більше від самого короля, чесніша від найчеснішого, хто ніколи не знав гризот сумління... І от, кажу, раптом у нове хороше життя вдирається буря, що жене людину назад, до забутого проклятого минулого. Суспільство позбавляє її свого довір'я, і вона змушена знову братися до зброї...

— Проти суспільства?

— Проти тяжких для неї обставин і, звичайно, проти суспільства... Якщо суспільство руками своїх слуг несправедливо кривдить людину, як було з моїм робітником...

— Ви шукаєте виправдання рецидиву? Ваш Андрій став рецидивістом?

— Ні. Я хочу, щоб люди, яким довірено карати, розуміли, яка це відповідальна річ... Адже посадить Андрія цього разу безневинно, і з колонії вийшов би закінчений рецидивіст, на віки віків!

Петров хвилювався. В голосі його вчувалася щирість, наче ділився він з Ковалем чимось наболілим. Таким підполковник вперше бачив керуючого трестом. Це була наче зовсім не та людина, з якою нещодавно розмовляв у Березовому.

— А може, його не Андрієм звали? — примружившись, спитав Коваль і поглянув у бік «Волги».

Петров простежив за поглядом підполковника.

— Киваєте на мого водія? — силувано посміхнувся і після короткої паузи додав: — Ні, це Костя... Не сушіть собі голови. Той чоловік зник з очей. Можливо, він десь близько, а може, занесло життя його на край світу... Та справа не в особі, а в принципі.

Уявіть собі двох людей: один ось такий, як Андрій, що по молодості наробив лиха, а потім знайшов вірний шлях, і другий — тишко, який ніколи ні в чому не завинив, але в душі готовий на підлість чи навіть злочин. Поставте їх в умови, що сприяють злочину. Хто вчинить його? Тишко, у душі якого давно визрівав цей гнилий плід і залишався незірваним... Особисто я вибрав би собі товариство злочинця, що розкався... Та чого далеко ходити! Цей розтлінний тип, ця звірюка, яка все життя грала роль порядної людини...

Петров замовк, хапнув ротом повітря і важко похилив голову.

Не треба було називати прізвища Сосновського, щоб Коваль зрозумів, про кого йдеться.

«Зараз питає про мою реліку на дачі,— мало це їй

страхом подумав він.— Певно, і розмову затіяв, щоб підвести бесіду до цієї дивної для нього заяви». І Коваль щиро пошкодував, що необережно прохопився словом.

Але запитання, якого побоювався оперативник, Петров не виголосив, і думки Ковалю повернулися до розповіді керуючого.

«А все ж таки хто цей Андрій? — думалося Ковалю.— Чого Петров так схвилювався, згадуючи про нього?»

— Пробачте, що перебиваю, — промовив підполковник.— Мене все-таки цікавить ваш Андрій. Ви так сердечно говорили про нього... Може, якийсь ваш родич, близька людина?

— У мене ні рідних, ні родичів немає, — досить сухо відповів керуючий трестом і сердито глянув на співбесідника, мовби хотів сказати: «Ви ж знаєте!» Погляди їхні схрестилися. Коваль опустил очі. Так, він знав, що у Петрова немає родичів.

— Один як палець, — продовжив керуючий трестом. З гіркотою у голосі додав: — А тепер... таки справді один на всьому світі... Та повернемося до наших баранів, як кажуть французи, — зітхнув він.— Підкреслю два моменти. Перше, звір — хижак від природи, як відомо. Людину ж такою роблять ті чи інші обставини.

— Це вірно, — погодився Коваль.— Людина від природи не злочинна... Проте ви не послідовні, Іване Васильовичу. Згадайте ваші слова про тишка, в душі якого зріє гнилий плід. Звідки цей плід у нього? Від природи, від народження?

— А ви дослідили походження цього мерзотника, його виховання, всі обставини, що визначили і звички, і нахили, і весь характер? Саме у них і криється іржа... А народився... навіть ця звірюка народилася, певно, як і всі діти, з нормальною психікою... Так, так! Уявіть собі!

Те, що найбільше цікавило Ковалю, заради чого, власне, він і прийняв запрошення Петрова на спільну рибалку, мусило знайти собі вихід. І хоч не займався зараз слідством, все ж спитав:

— Іване Васильовичу, а фотографія цього Андрія не збереглася у вас? Або спільне фото.

— Андрія? — керуючий здивовано зиркнув на Ковалю.— Ні... Я з ним не фотографувався. Він був моїм робітником, а не друзякою, — пояснив повчально.

— Іноді знімається увесь колектив. З нагоди свята, закінчення будови абощо.

— У мене такої моди не було! Та чого вам цей Андрій у душу запав?! — хрипко засміявся Петров.

— І сам не знаю... Але ви не фотографувалися із своїм колективом, сподіваюсь, не від зневаги до робітників. Здається, ви взагалі не любите зніматися.

— Це вірно. Не люблю.

— Я — так само, — підтримав Коваль. — Все ж іноді треба. Ми не вічні. Нехай залишиться пам'ять нащадкам.

— Мої споруди — це пам'ять. Як там у Маяковського?.. Нехай нам спільним пам'ятником буде збудований в боях соціалізм! Або ось уже зовсім про нас, артезіанців:

Мій вірш прорве громаддя літ
І з'явиться
вагомо, грубо, зримо,
Як в пащі дні ввійшов водопровід,
Змайстрований іще рабами Рима...

А на дітей мені не поталанило. Нема кому залишати...

— А ваші батьки або, скажімо, дядько який-небудь теж не залишили такої пам'яті?

— Мої батьки думали, як прожити, як хліба паїстися, а не про забавки...

— Одного разу ви, проте, здається, відступили від свого правила.

— Не один раз. Доводилося й мені позувати перед фотоапаратом. Для документів... Та, врешті, Дмитре Івановичу, — жартівливо запротестував Петров, — куди це годиться! Ви і на відпочинку без слідства не можете. На біса вам усякі фотографії! Краще дайте мені довести до кінця думку. Так-от, що стосується обставин. Причини злочинності здебільшого соціальні. В це я твердо вірю, — заговорив Іван Васильович далі.

— І стосовно нашого суспільства? — запитав підполковник, переконавшись, що його спроби обхідними шляхами довідатись про знайдену фотографію ні до чого не приведуть. Пошкодував, що не взяв із собою того клаптика фото. Може, варто було б показати його Петрову і не мучитись здогадами. Либонь, чоловік не відмовиться допомогти йому, і, може, виявиться, що ніякої таємниці в цій фотографії нема і він даремно сушить голову.

— І в нашому суспільстві, — в тон відповів керуючий трестом. — Можливо, у нас більше, ніж деінде. Адже саме у нас відбулися найгостріші класові битви. Скільки бандитів розвелось, наприклад, у тридцятих роках, під час розкуркулювання, часом огульного, несправедливого. Людина,

вибита із свого звичного середовища, безпідставно скривджена, позбавлена засобів існування, ставала люмпеном, босяком і поповнювала ряди злочинців... Отже, не завжди винна сама людина. Частка її провини тим менша, чим більше винні обставини.

— Що ж, по-вашому, — не витримав Коваль, — загальна амністія всім злочинцям?! Адже і в умовах соціальних зрушень злочинцями ставали окремі, нехай і скривджені особи. У дужках зауважу — ворожі новому світу. Інші за тих самих умов обирали вірний шлях, щоб повернутися в суспільство... Не можу не нагадати, Іване Васильовичу, що великі соціальні зрушення не так створювали скривджених, що ставали злочинцями, як піднімали мільйони людей до нового, кращого життя...

— Вам, працівникам правоохоронних органів, не слід мислити категоріями полководців і вождів, які лічать людей на мільйони, — зауважив Петров. — Перед вами завжди конкретна особа — людина, що схилила з шляху... Так-от, друге, що важливе зараз для вас, — це точність. Тільки при точній оцінці обставин, які штовхнули людину на злочин, можна вірно визначити соціальну небезпечність особи і міру покарання. Можливо, людина, яка вчинила злочин, в душі зовсім не злочинна, а є жертвою обставин.

— Ви штовхаєтесь у відчинені двері. Саме цим займається правосуддя.

— На жаль, не завжди. І не повною мірою. Точність в оцінці людини вимагає, щоб враховувався важливий момент: скільки минуло між злочином і часом, коли за нього судять. Скажімо, Іванов Іван Іванович щось вкрав. Через три роки про це довідалися. Судити треба того Іванова Івана Івановича — злочинця. Але того Іванова уже в природі нема. Тепер, через три роки, цей самий Іванов — інша людина. І от судять теперішнього, уже чесного Іванова Івана Івановича. Справедливо? Ні... Звідси й помилки правосуддя, не менше небезпечні, ніж злочин колишнього Іванова.

— В нашій юриспруденції є поняття давності, яке враховує все це.

— На папері.

— Закони пишуться саме на папері, а не вилами по воді!

— Я маю на увазі формалізм у цій справі. Знаю, є строк давності, після якого не судять. Скажімо, для певного злочину — десять років. Минуло десять років від твого вчинку, не ввіймався, — все прощено. А якщо не минуло? Якщо

минуло вісім, вісім з половиною, дев'ять років? Судять. На повну катушку. Але кого? Виявляється, не ту людину, що вчинила колись злочин, а іншу, уже нову, хоч і з тим самим прізвиськом, з тим же іменем. Читав у науковому журналі, що в організмі людини протягом семи років повністю замінюються всі клітини. Старі відмирають, і на їхньому місці утворюються нові. Це — біологія чи там фізіологія. Та невже і клітини, так би мовити, душі людської не оновлюються! Адже під впливом життя людина перевиховується... Самим строком давності юриспруденції не відбутися...

— Іване Васильовичу, ви не обізнані з юридичною практикою. Все враховується.

Петров гмикнув.

— Що ж врешті ви пропонуєте?

На це керуючий трестом нічого не відповів.

— Ви кажете: «Іванов щось украв,— говорив далі Коваль.— Минуло три роки, поки злочин розкрили. Цей же Іванов уже інша людина, перевиховався, став чесний. Судять, так би мовити, минулого Іванова, а засуджують — нового...»

— Абсолютно точно,— підтвердив керуючий трестом.— Ви правильно мене зрозуміли.

— А ви не помітили, Іване Васильовичу, суперечності у вашій позиції: «Іванов став чесний». Якби став чесний, сам заявив би про свій нерозкритий злочин. Ще до того, як міліція його викрис. Але він не йде! Які ж у вас докази, що цей Іванов змінився, став чесний? Людям, що приходять з повинною, суспільство прощає, бо вірить, що вони стали новими, кращими. Доказ цього — повинна. А ваш Іванов?

— Можливо, він боявся... Або ще якісь причини,— заперечив співбесідник.— Боявся моральної травми, ганьби, яка стала для нього тепер болючішою, ніж фізичне покарання. І це теж свідчить про його перевиховання. Раніше він плював на мораль і боявся тільки тюрми... Звичайно, Дмитре Івановичу, я не юрист. Я — інженер, може, щось і плутаю...

— Ну, сьогодні ви цілком вільно користувалися юридичними поняттями,— не стримався, щоб не зауважити, підполковник.— У Березовому, пригадую, ви зовсім нехтували юриспруденцією...

— Не було настрою бесідувати. Але, признаюся, колись і я цікавився цією наукою. Один час хотів вчитися на юриста. Передплачував навіть журнал...

Ковалья, здавалося, було покаутовано. Керуючий вибив з його рук козир, якого підполковник беріг про всякий випадок, — передплата юридичного журналу, про що Петров досі невідомо чому замовчував.

Та за мить Коваль внутрішньо посміхнувся: Петров схитрував, «пересмикнув карту», як говорять картярі. «Хотів учитися на юриста. Передплачував навіть журнал». З цих слів можна зробити висновок, що все відбувалося в один і той самий час. Але журнал Петров передплачував в останні п'ять років, коли йому, відомому кваліфікованому інженерові, переучуватися на юриста не було жодної рації. Та й вік уже не дозволяв.

Проте ловити керуючого на цій суперечності підполковникові не хотілося. Не поставив й іншого запитання, яке весь час крутилося на язичку: «А де ж ваше улюблене «або — або!», безкомпромісність, якою ви завжди хвалитесь? Чи для юриспруденції у вас інші мірки, ніж, скажімо, для виробництва?»

— Збирався надіслати в журнал запитання на цю тему... Та так і не зібрався... Треба шукати нові критерії оцінки злочинця і звідси — міри покарання. — Петров зробив паузу і раптом жваво додав: — Ох, і балакуни ми! Бог знає, в які хащі залізли! Нащо нам сушити собі цим голови. Рибалками називаються, — підхопився він. — Ходімо крапце подивимося, що там на гачку сидить. Мо', є товаришка нашої красуні.

Цього разу рибальська доля обійшла їх. На гачку закидушки теліпався тільки нещасний бубир, що його почепив Петров...

...До міста підполковник Коваль повернувся увечері рейсовим автобусом.

Подякувавши Петрову за гостинність, він подався берегом униз, натрапив на луг і довго сидів над водою серед повної тиші. Тільки сплеск риби та кигикання чайки часом порушувало цю сумирну тишу.

Багато думок викликала в Ковалья ця зустріч з керуючим «Артезіанбуду». Намагався аналізувати свої враження, повторював у думці всю бесіду, але окремі, розпорошені враження не склалися в систему, не приводили до якихось висновків.

Найбільше дивувало підполковника, що Петров таки не нагадав їхньої бесіди у Березовому.

Кожна людина на місці Петрова, звичайно ж, поцікавилася б. Виходить, примусив себе не цікавитись.

Чому?

Можливо, чекав, щоб працівник міліції сам пояснив свої слова.

Але, не дочекавшись, мусив же спитати!..

Інакше — для чого запросив його в машину?..

І взагалі, чого чекав керуючий трестом від їхньої спільної рибалки?

Припустити, що чоловік так любить товариство працівників карного розшуку, що не може без них і відпочивати?

Смішно...

Такі запитання роїлися в голові Ковалю.

Він намагався вирішити ще одне важливе питання: чого чекати йому від Петрова — допомоги чи опору; варто поділитися з ним відверто своїми сумнівами чи поки що мовчати?

Відповіді на свої запитання Коваль не знаходив і врешті вирішив найближчим часом іще раз зустрітися з керуючим «Артезіанбуду», зустрітися вже при повному озбрєнні — із знайдепою фотокарткою в руках...

15

Той стан збудженості й протесту, який час від часу охоплював Сосновського у камері, ставав дедалі слабшим і врешті змінився повною апатією. Кров немов витекла з нього, крапля за краплею. Художник відчував себе смертельно стомленим, і, здавалося, йому стало байдуже, що й коли з ним зроблять.

Усе частіше забував, де він і що його чекає. Усе довше, коли не спав, перебував у полоні спогадів із свого і водночас немов уже й не його, а чийогось чужого, безхмарного життя. І йому самому часом важко було відрізнити: коли він спав хистким, неглибоким сном, а коли тільки завмирав, поринаючи у схоже на сон марення...

16

Малював Сосновський Ніну Андріївну, як і обіцяв, на тій невеличкій галявині, у посадці, де росла дика яблунька...

Кілька перших сеансів почувався не дуже добре, і це передавалося жінці, якій і самій було ніяково від того, що

її малюють, що доводиться прибирати запропоновану художником досить вільну позу, від того, врешті, що Сосновський якимось дивно поглядає на неї.

Коли їй ставало зовсім п'яково і вона інстинктивно намагалася натягти підсмикнуте трохи вище колін плаття, Сосновський починав сердитися. За його задумом жінка на картині мала лежати цілком вільно, як людина, котра пішла далеко в ліс і не боїться, що її хто-небудь може побачити.

Врешті художник переконав Ніну Андріївну, що від її невимушеності залежить успішна робота над картиною, і вона постаралася пригасити в собі почуття соромливості, слухняно завмирала в тій позі, з тією посмішкою, яких вимагав художник.

А Сосновський, який міг цілком спокійно малювати голу натурщицю, забуваючи, що перед ним — жінка, тепер, поглядаючи на Ніну Андріївну, яка відпочивала на траві у легкому квітчастому платті, хвилювався, мов хлопчик.

Картина писалася повільно. Часом художник кидав пензель і подовгу не зводив очей з Петрової. Йому бачилось, як вона підводиться з землі, підходить, обіймає своїми руками — тендітними, схожими на дитячі, — його шию і вимовляє: «Юрію Миколайовичу, я давно знаю, що ви мене любите. Ви — славна, незвичайна людина, і я одна розумію ваше складне, тяжке, не зігрите любов'ю й ніжністю життя...»

«А як же Петров?» — знаходить у себе сили поворухнути губами художник.

«Петров? — безтурботно перепитує Ніна. — Хіба ти не помітив, що я не люблю його. У нього поганий характер. А ти — ласкавий, добрий. Ти кращий від нього».

Далі все губилося в свідомості Сосновського в такому яскравому світлі, що він заплющував очі і його починало трусити, немов у лихоманці.

Коли вдавалося подолати себе, розплющував очі і знову бачив, що Ніна Андріївна терпляче напівлежить під яблуцькою і так само, як і раніше, далека від нього, навіть далі, ніж завжди. І, зіцінивши зуби, художник брався за пензель.

Були хвилини, коли ледве стримувався, аби не кинутися до жінки: вкрити її обличчя, руки, шию несамовитими поцілунками...

Але поступово, в міру того, як Ніна Андріївна оживала на полотні, жінка, що лежала біля його ніг, наче втрачала

свій чуттєвий сенс, відсувалася, ставала привидом, оболонкою, моделлю, і художник заспокоювався.

Ось ожили на картині, сповнилися життя обриси її ніг, стегон, грудей, набули природної пружності м'язи обличчя, спалахнули світлом очі, заграли посмішкою і немов верухнулися соковиті уста.

Тепер, жива на полотні, вона ставала його дітищем, його витвором, рідним, як рідна донька, і почуття художника перемагали в ньому закоханого.

Звичайно, йому не вистачило тих п'яти-шести і навіть десяти сеансів, про які говорив Петрову. А оскільки Ніна Андріївна не завжди мала час позувати, то робота пад картинною «У посадці», як назвав її Сосновський, тривала майже все літо.

Декілька разів під час сеансів на галявицу приходив і сам Іван Васильович. Мовчки, не заважаючи художникові, спостерігав, як той малює, і з виразу його завжди спокійного, здавалось, байдужого обличчя не можна було здогадатися, подобається йому картина чи ні.

Якось, коли Ніна Андріївна поцікавилася, Петров усміхнувся у відповідь: «Дурневі півроботи не показують. Ось закінчить товариш художник цю саму свою «У посадці», тоді й видно буде».

В один із останніх сеансів, коли картина була майже готова і Сосновському залишилося підкреслити світлом окремі деталі, Петров спитав:

— Ви її думаете виставляти?

— Звичайно. Це найкраще з усього, що я написав. Подам на щорічну художню виставку. Сподіваюсь, що Ніна Андріївна не заперечуватиме.

— Будь ласка, адже робота ваша, — погодився Петров.

— Але я не продам її, — дещо екзальтовано підкреслив Сосновський. — Хоч би скільки пропонували!.. Це полотно, — додав після паузи, — належить не мені, а Ніні Андріївні. Вона надихала мене... І після виставки я подарую картину їй, тобто вам, — поправився він.

17

У Ковалю не було ні можливості, ні достатніх даних, ні, головне, офіційних прав тепер, після суду, що встановив злочин і визначив покарання злочинцеві, знову повертатися до справи про вбивство громадянки Петрової. Але після

зустрічей із керуючим трестом на дачі й на рибалці внутрішній неспокій Коваля і якесь глухе невдоволення розслідуванням цієї справи посилювалися. І причиною цього невдоволення не міг, звичайно, бути тільки жаль до талановитої людини, що загубила себе, — до художника Сосновського.

Два дні тому підполковник попросив автоінспекцію під якимсь вірогідним приводом викликати водія керуючого «Артезіанбуду».

Коваль мовби пенароком заглянув до кабінету автоінспектора. Костя із звичайним для нього похмурим виглядом коротко відповідав на запитання капітана, що причіпливо розглядав шоферські документи.

Побачивши підполковника, водій підвівся і привітався. «Здрастуйте, здрастуйте! — дружньо відповів Коваль. — У гості до нас?»

На обличчі водія відбилось здивування: «Хіба сюди у гості ходять?!» — але вголос він нічого не сказав.

Коваль перевів погляд на автоінспектора.

«Перевірка документів, товаришу підполковник, — пояснив той. — Нічого особливого».

Він швидко переглянув посвідчення Кості, звірив з якоюсь обліковою карткою і сказав:

«Ну, от і все. Треба тільки акуратніше зберігати права. Наче в мастилі скупали!»

Коваль сів біля столу. Автоінспектор не поспішав повертати документи.

Підполковник уже перевірів, чи не про цю людину таки розповідав на рибалці Петров, і переконався, що біографія Кості інша, ніж у того Андрія.

Врешті, глянувши на Ковалю, капітан простяг водієві документи.

«Можна йти?» — спитав Костя.

«Одну хвилиночку, — звернувся до нього підполковник. — Скористаюся нагодою. Цікаво, чи не доводилося вам везти куди-небудь Ніну Андріївну саму, без чоловіка?»

Водій якось мить зосереджено дивився на Ковалю.

«Ні, — відповів він. — Тільки з Іваном Васильовичем... — Він подумав секунду і повторив: — Ні, не пригадую».

«На дачу, наприклад, у Березове?»

Костя знову похитав головою.

«А по місту? У крамницю... Чи на ринок? Адже хатньої робітниці у них не було, і Ніна Андріївна купувала все сама».

«Так,— погодився Костя.— Самі. До ринку їм близько. Три зупинки трамваєм. Трамваєм і їздили».

«А звідти — з повними руками?»

Костя нічого не відповів.

«Не жалів, значить, своєї дружини Іван Васильович»,— навмисне сказав Коваль.

«Не знаю... Характер у Івана Васильовича, звичайно, не дуже жалісний. Але їм все, що треба, в хату привозили. Картоплю, овочі, фрукти, кавуни і таке інше... Та й самі Ніна Андріївна роз'їжджати не любили. Не так, як інші начальниці, що ганяють службові машини чоловіків...»

«Добре»,— зітхнув Коваль, розуміючи, що відповіді Кості розвіяли ті сподівання, які раптом з'явилися у нього на рибалці.

...Того ж дня, переглядаючи показання свідків на початку слідства, коли, крім головної, існували й інші версії вбивства, Коваль звернув увагу на заяву, яка у травні здалася і Тищенку, і йому безглуздою.

Житель селища Березове свідчив, що сімнадцятого травня десь після дванадцятої години з вагона приміської електрички вийшов Петров і попрямував до своєї дачі. Свідок наполягав на своїх показаннях, розповідаючи, що він здивувався, побачивши у руках Петрова плетений кошик, обшитий тканиною. Бачив Петрова лише кілька секунд, бо, покинувши вагон, той злився з патовпом на платформі.

Підполковник перевірів тоді розклад поїздів. Справді, в п'ятнадцятого травня за літнім розкладом руху на полустанок Березове електричка приходила о 12 годині 20 хвилин.

Але о дванадцятій годині двадцять хвилин сімнадцятого травня Іван Васильович Петров проводив нараду у себе в тресті, на якій було понад тридцять чоловік!

Алібі Петрова було доведено повністю. Адже не могла та сама людина в один і той же час проводити нараду у місті й виходити з поїзда у Березовому. І заяву свідка не було взято до уваги. Можливо, той сплутав дату або помилився: якась інша людина здалася йому Петровим.

Тепер Коваль витяг цю заяву і почав перечитувати. Смішно було піддавати сумніву алібі Петрова, але чому свідок так наполягав?

Підполковник вирішив ще раз запросити до себе цього жителя селища.

...Сухорлявенький, жвавий, як на його літа, дідусь з блискучими чорними, піби кнопками, очима повторив свідчення.

«Чорт забирай! — подумав підполковник. — Чи не привид то був Петрова? А можливо, просто схожа людина».

І чим більше міркував над цим Коваль, тим дужче починало йому здаватися, що у справі про вбивство Ніни Андріївни, крім Сосновського і Петрова, повинна бути ще одна дійова особа. Хтось третій!

Але хто і яка його роль?

— Яким вам здався того дня Петров? — спитав підполковник свідка.

Дідок не зрозумів.

— Що вам іще здалося незвичайним у вигляді Петрова, крім старого кошика в руках? — пояснив Коваль.

— Вроді нічого більше...

— Але все ж таки, чи Петров це був?

— Так, Петров.

— Він був веселий, спокійний чи знервований? Поспішав чи ні? Як був одягнений?

— Одягнені?... — повільно промовив дідок. — Здається, бідно одягнені. У старому чорному костюмі... темна сорочка. І не схвильовані, нормально, тільки наче стомлені... Я ще подумав: постаріли Іван Васильович. Втім, обличчя я тільки одну мить бачив, а потім вони відвернулися і пішли з людьми.

— Як же ви запевняєте, що це був Петров, коли бачили його обличчя тільки мить.

— Я по ході впізнаю. Ідуть, немов підстрибують. Ніхто більше так не ходить. Я біля шляху живу і люблю на перехожих дивитися. Керуючий, якщо не машиною приїжджають, то завжди повз мене йдуть. Я їхню ходу серед тисячі інших впізнаю. У кожної людини своя хода: один качечкою пливе, другий як журавель цибас, третій — бокаса або перевальцем, а інженер тільки отак, немов пританцьовують. — І дідок схопився, намагаючись імітувати ходу Петрова. — Здалося мені, що постаріли вони. Давненько не бачив. Взимку та й весною немає їх, аж до травня на дачі не показуються... І спина у них наче зігнулася за зиму. І ось іще, згадав! — зрадів дідок. — На голові не капелюх був, а картузик. Подумалося мені: начальство, велика людина, а от приїхали своїми руками дачу полагодити після зими, підремонтувати...

Відпустивши свідка, Коваль сховав документи до сейфа і вирішив завітати до «Артезіанбуду».

Новий будинок тресту, розташований майже в центрі міста, зустрів його солідною вивіскою, позслочені літери якої виблискували на сонці.

Коваль уже бував тут, і тепер, як і минулого разу, його вразила ділова тиша, що панувала в тресті. Навіть арифмометри, друкарські машинки, здавалося, стрекотіли і стукали не жваво, а обережно й приглушено.

І під час минулих відвідин, і зараз Коваль не міг позбутися відчуття, що потрапив до ідеально організованого світу, де панує залізний порядок і висока точність, де все підкоряється одній волі.

У приймальні керуючого були люди. З одягу й уривків фраз підполковник визначив, що це з'їхалися виконроби, викликані з об'єктів. Входили до просторої приймальні й службовці тресту. Усі розмовляли напівголосно, дехто пошепки, і Ковалю здалося, що він потрапив у зашторене важкими жовтими порт'єрами царство тіней.

— Товариш Петров є? — спитав у дівчини-секретаря.

— Ви звідки? — зміряла та оцінюючим поглядом. — Іван Васильович зайнятий.

Коваль, не відповівши, відчинив оббиті чорним дерматином двері, потім другі, які вели безпосередньо до кабінету, і побачив у глибині довгої кімнати за масивним столом, до якого ніжкою від літери «Т» притулився другий, вузький, Петрова.

Керуючий трестом задумливо поглядав у відчинене навстіж вікно і крутив у пальцях олівець.

— До вас можна? — спитав підполковник, ідучи від дверей до столу.

Петров повернув голову, спочатку не впізнаючи Ковалья, потім придивився і підвівся назустріч.

— Прошу, прошу, — вимовив люб'язно, показуючи підполковникові на крісло навпроти себе.

— Які-небудь новини? — спитав, коли той уместився.

— Поки що немає, — непевно відповів Коваль. В кишені у нього лежав знайдений клаптик фотографії, але... «Показати його ніколи не буде пізно», — подумалося оперативникові.

Більше нічого Петров не сказав. Він і підполковник мовчки зазирали один одному в очі, і Коваль зрозумів, що керуючий трестом не питає, чого він прийшов, а Петров побачив в очах відвідувача, що й запитувати не слід, бо прямої відповіді все одно не одержить.

Потім їхні погляди знову зустрілися, і відбувся приблизно такий мовчазний діалог:

«Я не розумію, чого іще вам від мене треба, підполковнику».

«Облиште, Петров. Ви знаєте, що мене й досі непокоїть вбивство вашої дружини. І хоч справу закінчено, я не можу забути про неї. Не прикидайтеся, немов не здогадуєтесь про це».

«Я працюю. А ви мені заважаєте. Мало того, що в мене вбили дружину, що я страждаю, так ви ще тут... не даєте забутись!»

«Я бачу — ви хвилюєтесь, Петров, хоч і намагаєтесь це приховати. І це мені не подобається. Адже ви розумієте, що я теж зайнята людина і прийшов сюди не для того, щоб милуватися вашим кабінетом».

«Ви запізналися, Коваль. Справу вирішено, час ваш закінчився. Я можу зачинити перед вами двері».

«Ви ніколи цього не зробите. У ваших очах збентеження. Але чого вам бентежитися, Петров? Адже ваша особиста непричетність до вбивства Ніни Андріївни доведена і алібі, і характером злочину. Отже, вам нервувати нічого... Але ви щось знаєте і не хочете, щоб про це і я дізнався, не хочете допомогти нам розібратися в цій заплутаній історії. Що ж ви приховуєте, Петров?»

«Гаразд, потерплю вас іще трохи, Коваль. Але прийде час, коли — якщо посмієте набридати — вижену! Зрозуміли?!»

«Так, зрозумів, Петров. Але ви все ж таки раніше розкриєте свою таємницю. Можливо, навіть вашого двійника. Мене дуже зацікавила одна знахідка на вашому подвір'ї. Але про неї я поки що не скажу. Почекаю, поки ви самі почнете розповідати...»

«Наївний чоловік! Ну, сидіть, чорт з вами, але дайте мені, хоч би для годиться, правдоподібне пояснення, чого прийшли».

«Добре, пояснення будете мати, можливо, не дуже правдоподібне, але ви зробите вигляд, що задоволені ним. Здасться, вам вигідно прикидатися, мовби не розумієте, чого я хочу від вас. Тому, якби я зараз сказав, що прийшов попросити викопати колодязь на Марсі, ви теж удали б, що повірили... Бо все ж таки ви щось приховуєте. Але що саме?!»

А вголос підполковник у цей час говорив досить спокійно і ввічливо:

— У вас, здається, збирається нарада?

— Так, виробнича... Ви хотіли зі мною поговорити? Щобудь трапалося у нашому колективі?

«Цікаво, чи знає він, що Костю викликали до міліції і що я з ним розмовляв?» — подумалося Ковалю.

— Ні, нічого. Все в порядку, — посміхнувся оперативник. — Був недалеко, вирішив заглянути. Якщо можна, із задоволенням посиджу, послухаю. Вже починаю думати про відставку і пенсію. Доведеться перекваліфікуватися... Може, у бурийльники піти, га? — він знову посміхнувся, викликавши у Петрова посмішку. — От і повчуся. Адже ваш трест не з відсталих.

— Що ж, будь ласка, прошу, — не дуже люб'язним тоном дозволив господар. — Зрозумієте, як ми потерпаємо.

Так, керуючий трестом сьогодні був зовсім не схожий на того Петрова, з яким Коваль минулої неділі рибалив. Коли ж він був справжнім Петровим?

Керуючий трестом натиснув на одну з кнопок на столі. Відчинилися двері, і до кабінету впурхнула секретарка.

— Нехай заходять.

Один по одному, швидко, тихо, мовби навшпиньках, заходили виконробі й службовці контори.

Коваль бачив, як кожний із них намагається захопити місце десь у кутку, під стіною або в останніх рядах стільців.

М'яко задзижжав телефон.

— Знову скаржаться? — пробурчав у трубку Петров. — Гнати їх треба, товаришу Третяк... Пробачте, вихопилося... Нерви не витримують. Вони самі винні. Коли ти замовник, фінансуй вчасно... Терміни зриваються? Відповідальна будова? А інші об'єкти у мене не відповідальні? Якщо я буду перекидати техніку і робочу силу їм, то це теж втрапи. Брутальний, пишуть? Ображаються? Павле Сергійовичу, я з ними не у танцкласі. Якщо не розуміють доброго слова... Гаразд. Єсть. Буде виконано!..

Поки керуючий трестом розмовляв по телефоні, підполковник розглядав будівельників і згадував одержану на початку слідства службову характеристику на Петрова. За час війни і після неї технік Петров зробив блискучу кар'єру. Працював на будовах Середньої Азії, потім на Україні. Почав скромним майстром, виконробом, а після закінчення інженерних курсів посів крісло головного інженера тресту. Не так давно став керуючим. Трудова діяльність Івана Васильовича Петрова неодноразово відзначалася грошовими

преміями й почесними грамотами, а за Середню Азію він одержав медаль. Під час однієї з бесід керуючий трестом по-дружньому натякнув Ковалю, що після здачі чергової будови чекає на орден. Характеристика свідчила, що «І. В. Петров — добрий організатор, вольовий керівник, який уміє виконувати і перевиконувати планові завдання».

Тим часом керуючий закінчив розмовляти по телефону і обвів поглядом кабінет.

— Усі є? Починаємо. Доповідає Бородін.

Це була звичайна виробнича нарада. Начальники дільниць, виконроби коротко доповідали з місць, і Коваль помітив, що вони полегшено зітхали, коли керуючий переносив свою увагу на іншого працівника.

Спочатку Петров стримувався, можливо, через присутність підполковника, і тільки часом обривав того чи іншого доповідача реплікою. Втім, Коваль бачив, що Петров вільно міг обійтися і без зауважень. Досить було йому глянути на підлеглого, як той тривожно замовкав або намагався висловитися ясніше. Здавалося, Іван Васильович володів тут якоюсь гіпнотичною силою, яка паралізувала волю будь-кого. Навіть підполковник на якусь мить підпав під вплив цієї атмосфери.

Аж ось керуючий наче забув про сторонню людину. Він не розкривався, коли йому не сподобалося те, що доповідав немолодий худорлявий інженер, весь вигляд якого свідчив про покірність долі. Петров говорив теж неголосно, але в тиші, що настала, кожне його слово падало, мов каменя.

— Значить, і в цій декаді план не виконаєш?

— Іване Васильовичу, труби не підвозять. Через це простої... Я доповідав вам.

— Що ти, Лахно, очі замилюєш?! Ледар ти. Дармоїд. Чого прийшов до мене сьогодні? Пхитькати? Геть звідси!.. Иди на свою дільницю і на очі не потрапляй, поки сто процентів не буде. Або — або!.. Або зробиш план, або — зовсім вижену.

Інженер тяжко зітхнув, узяв капелюх з підвіконня і, тихо ступаючи килимком-доріжкою, пішов з кабінету.

Всі мовчки чекали. У хвилину напруженої тиші на думку Ковалю раптом спав вислів: «Убивця — той, хто убиває тіло, але тричі убивця — хто убиває душу...»

Де він це почув чи вчитав? Здається, у Ромен Роллана... Та чому згадав це?

Думка бігла далі, викликаючи асоціації, нанизуючи інші думки. Чому ж закони людського суспільства карають головним чином за вбивство тіла? Чи не тому, що вбивство тіла — акт одноразовий, чіткий і помітний, а вбивство духа розтягнене в часі і не піддається точному визначенню, бо не має яскраво виявлених негайних наслідків. Але в такому разі закони недосконалі...

Цікаво, чи такі Ромен Роллану належать ці слова? Доведеться перевірити вдома...

— Далі...— обвів очима присутніх Петров, вибираючи наступного доповідача.

Люди зіщулилися. І ті, чия була черга, і ті, що вже виступили...

Закінчивши нараду і залишившись у кабінеті вдвох з Ковалем, керуючий трестом витер хустинкою чоло.

— Ось так і живемо,— промовив він.— Нероби, легкого хліба хочуть... Вони мене до інфаркту доведуть...

Слова про інфаркт так не личили зараз Петрову, що підполковник, незважаючи на тяжке враження, яке залишилося після цієї наради, внутрішньо посміхнувся.

— Не моя справа, Іване Васильовичу, але знаєте, ви так обірвали того старого інженера...

— Лахна? — перебив керуючий трестом.— Дипломатичний ледар! Руки склав і труб чекає. На інших дільницях теж не вистачає, а плап витягли!.. А він пхилькає, пнянку йому давай!..

— Як же вони виконали? Без труб артезіанського колодязя не пробурять.

— Зуміли. В одному місці зекономили, в іншому — добавили. Про несвоєчасне постачання матеріалами я краще від них знаю. І заходи вживаю. Але я сам із постачальниками і старшими товаришами переговори веду. І ти мені не нагадуй, за мою спину та за труби не ховайся. Справа дільниць — подолати труднощі. Треба крутити мозком, знаходити вихід на місці... А якщо попустити віжки, на самоплив покластись — усе завалиться. Одному подаруєш — об'єктивні, мовляв, причини,— й інші схотять легкого життя... А в мене державний план, народу потрібна вода, волога...

Коваль підвівся, збираючись попрощатися. Клаптик фотографії у кишені пік його. Але підполковник не витяг його. Щось заважало одверто поговорити з Петровим, скувало.

Петров теж підвівся і разом із гостем вийшов до приймальні. Секретарка, побачивши керуючого, підхопилася і запитливо завмерла біля столу.

Нічого не сказавши їй, Петров пішов провести гостя.

Біля виходу вони знову поглянули один одному в очі і знову відбувся короткий німий діалог:

«Ну, що, Коваль, — запитував погляд Петрова, — довідалися про що-небудь корисне для себе? Чи йдете звідси, шилом патоки вхопивши?»

«Цього я вам не скажу, Петров. Здається, не слід чекати від вас допомоги...»

«Не розумію, що ви тут винохуєте, як нишпорка!» — ховалося в глибині погляду керуючого трестом.

«Чудово розумієте, любий, — відповідали очі Ковалья, — краще від мене. Але не хвилюйтеся, врешті я і сам розберусь».

«В чому розберетесь?»

«Ще не з'ясував, на жаль. У цьому й біда!»

А вголос керуючий дружньо спитав підполковника, чи далеко йому йти, може, дати машину.

Вони вийшли на вулицю. Петров так і не поцікавився, чи відчув підполковник труднощі бурильників колодязів і чи згодився б працювати у системі «Артезіанбуду». Не згадав він і про рибалку, немов і не було тієї їхньої пристрасної бесіди на березі Дніпра. Чи не гнівається Петров за свою невдачу, за скритність оперативника, який не виправдав його сподівань? А може, просто за те, що він, Коваль, і досі ворушить пам'ять загиблої, копається в справі, розпитував Костю, ходить у трест?

І справді, чого він хоче від людини? Петрову зараз не до міліції. На тлі його трагедії все інше втрачає сенс, і кінець кінцем ніяке додаткове розслідування не поверне йому дружини... Він, підполковник Коваль, із своїм професійним педантизмом та скрупульозністю нагадує лікаря із старого анекдота, який, довідавшись, що пацієнт помер, все ж таки поцікавився, чи дуже потів той перед смертю...

18

Почалася справжня осінь. Садок Ковалья втратив свою затишність, дерева немов розступилися, відкривши очам голі дроти на стовпах, дахи низеньких будинків, уतिकані антенами, і вивіску крамниці «Гастроном». Од холодних

доців обвиспуло поріділе лiстя, надаючи красвиду вкрай сумного вигляду.

Дмитро Іванович тепер не виходив у сад. Повернувшись з роботи, ховався в своєму кабінетику і, покурюючи, то за столом у кріслі, то напівлежачи на дивані, переглядав читані й перечитані книги. Або, узявши з полиці який-небудь том енциклопедії, починав гортати його.

Коваль розумів, що таке читання тільки хитрощі, якими він намагається обдурити свій стомлений мозок. Удаючи, ніби читає, все одно не переставав підсвідомо міркувати про те, що хвилювало його на службі...

Наталі, як звичайно, вдома не було. Зранку вона разом із батьком поспішала на роботу, а ввечері, до його повернення, йшла в університет.

Тиша в хаті, порушувана тільки цоканням великого будильника, сприяла тому, що найбільш цікаві й важливі знахідки спадали на думку підполковника не тоді, коли він працював у своєму службовому кабінеті або розмовляв із злочинцем у в'язниці, а тут, на самоті. І, пригадуючи до найменших деталей минулу бесіду з запідозреним, немов ведучи її наново, Коваль іноді знаходив нові шляхи, які приводили до успіху.

Так вдома шахісти обмірковують обірвану партію, аналізуючи помилки супротивника і свої власні.

Цього вечора Коваль багато передумав. Протягом усього слідства по справі Сосновського він вперше не зміг відповісти на класичне запитання юриспруденції, яке ставилося ще у стародавньому світі: кому це вигідно? Ні прямої, ні побічної вигоди загибель Ніни Андріївни не могла принести ні Сосновському, ні, тим більше, її чоловікові — Петрову.

Залишалася третя величина — фатальний збіг обставин, що привів до випадкової зустрічі Ніни у цей день з її таємничим убивцею. Треба або встановити її, або визнати, що цієї невідомої величини зовсім немає.

Сьогодні Коваль одержав повідомлення, яке могло привести до зовсім несподіваної версії, таке, що перекидало все шкереберть.

У відповідь на його запити з одної виправно-трудової колонії повідомили, що на клаптику фотографії зображений громадянин Семенов Володимир Матвійович, 1906 року, місце народження — Мінська область, служив поліцаєм при окупації, відбув покарання і обрав місцем постійного проживання Брянськ.

Коваль негайно написав у Брянськ окреме доручення: надіслати фото Семенова, відомості про нього і з'ясувати, де той був сімнадцятого травня.

Підполковник і сам не знав, що наштовхнуло його так зацікавитись двійником Петрова. Адже не можна було серйозно вірити в те, що саме ця людина з Брянська саме сімнадцятого травня прогулювалася в лісі поблизу дачі керуючого трестом, зустріла дружину Петрова, намагалася звалтувати її і вбила. Все це настільки виходило за межі ймовірного, що перший-ліпший юрист вважав би, що морочитись із Семеновим — це марнувати сили й час.

Логічно так міркував і Коваль. Але якимсь особливим чуттям вловлював, що повідомлення з колонії може стати в пригоді.

Він не міг не шукати. Хоч би для того, щоб іще раз перевірити самого себе і остаточно переконатися, що слідчі висновки у справі Сосновського вірні. Тоді зможе позбутися гнітючого почуття, ніби на якомусь етапі розшуку й розслідування сталася помилка, що потягла за собою і хибний висновок.

Така здогадка, спершу виявившись у вигляді невиразного незадоволення собою, своєю роботою, поступово ставала переконанням, що забрало у Ковалю спокій. Але в чому саме похибка, на якому етапі оперативної роботи чи слідства це сталося і як вона потягла за собою хибні висновки, не знав.

Права на помилку не має ніхто. Однак люди постійно помиляються, терплять через свої і чужі помилки.

Будь-яка помилка завдає винуватцеві чи його близьким прикрості, дрібні неприємності чи велике горе. І все ж помилки бувають різні.

Маленька помилка ревних закоханих, виправлена першою ж щирою розмовою, і трагічна помилка Отелло. Загублена бухгалтером копійка, що примусила його просидіти піч над перевіркою звіту, і помилка проєктанта, через яку руйнується повий будинок, падає залізничний міст. Прорахунок курортника, який залишився в останні дні відпочинку без грошей, і прорахунок економіста, який не зміг вірно визначити шляхи розвитку господарства...

Але є ще помилки лікаря-хірурга і помилки оперативного працівника чи слідчого у кримінальних справах, які потягли за собою і помилку суду. Помилки, які мають неповоротний характер. І нехай від них терпить тільки одна людина — хворий або невинно засуджений, вони навіть на

тлі сотень вдалих операцій або успішних розслідувань не стають менш трагічними.

Кожна людина — це світ. У ній, як у краплі води, вся гама людських почуттів, уся природа з її законами,— і зорі, і космос,— світ не тільки різноманітний, але й неповторний. Мільярди людей — це мільярди світів, дуже схожих і дуже різних, як різні відбитки їхніх пальців. Але від того, що їх мільярди, кожний зокрема не стає менш значним і дорогим. І якщо хворий, який міг би ще жити, вмирає під скальпелем або невинного визнають злочинцем, чи це не злочин перед усіма людьми, перед світом і самою природою людини?

А в справі, що її все життя робив Дмитро Іванович Коваль, був ще й вищий судія, якого люди назвали Справедливістю. Заради торжества справедливості віддав він кращі роки тяжким бесідам із злочинцями у тісних стінах в'язниць і слідчих ізоляторів, оперуючи, як хірург, найбрудніші куточки хворої людської душі. Селянський сип, який любив господарювати й майструвати, хлопчисько бурхливих тридцятих років і піхотний сержант на війні, він не повернувся ні до плуга, ні до верстата, а пішов служити справедливості, в ім'я якої було принесено стільки жертв на його рідній землі.

Викриваючи злочин, Дмитро Коваль виправдував свій запал тим, що справедливість щодо всіх людей вимагає від нього забути про жалість до злочинця. Але ця вища справедливість щодо всього суспільства вимагала від нього чесності до кожної людини, і навіть до тієї, що вчинила проступок або злочин. Бо немає для людини більшої трагедії, ніж трагедія несправедливості...

Так або приблизно так міркував підполковник Коваль, механічно гортаючи важкий том енциклопедії. Дивуючись, помітив, що узяв том на літеру «О». Чому на «О»? Що його може цікавити в цьому томі? «Ош», «Ошская область»?.. І немов повертаючись по колу до думки, яка весь час тривожила його, зрозумів, що шукає слово «ошибка».

Коваль ледь низав плечима: хіба визначення з енциклопедії допоможе знайти істину?!

Проте погортав сторінки і, повільно вимовляючи кожне слово, пезнайомим, немов чужим голосом прочитав:

«Ошибка (в уголовном праве) — неправильное представление лица о юридическом значении совершаемого им деяния (юридическая ошибка) или о фактическом свойстве

предмета (фактична помилка). Помилка може впливати на ступінь суспільної небезпечності злочинця і на визначення міри покарання. Так, якщо людина, що сколила злочин, помилоно счлталю, що в його діях не є складу злочину, оно подлелжлт олверстленостл, но его заблудженне може послужити олснованнем для смягчення покарання...»

Коваль замовк і злову знлзав плечлма: все це про помллку злочлнця, не те, що він шукає.

Перебіг очлма статтю до кінця, невдоволено захлопнув том. Жодного слова про помллку оператлвного прлцівнлка чи сллдчого! Немов це менш важллве, нлж помллка злочлнця, або нлколі не зустрлчується у прлктлці!..

Дошлтуючи людину, яка вчлнлла злочлн, Коваль часто ставлв себе на її млсце, намагаючись, як говорять артлстл, «влжлтлся в олбраз», увлвлтл собі зв'язок вчлнклв, хлд думок заплдозреного. Це була для нього неплрлємна процедура, бо доводллося на цей час штучно прлдушувлтл в собі добрі почуття і прлйматлся не властлвлмн йому прлгненнямл.

Але ще нлколі плдполковнлк не прбував поставлтл себе на млсце неवलнно засудженого. У нього не трапллялося тако прлцеденту.

І ось тепер, з кожнлм днем дедалл бллше олпннюючись у полонл незवलчного почуття, Коваль млмоволл немовбл потраплляв до камерл Сосновського і замлсть нього чекав розстрллу. Це було жахлливо. Плдполковнлк ловлв себе на тому, що раптово почлнав замлслюватлся на роботл над стороннлмн речлмл, нервував на нарлдах, ночлмн не сплв.

Серед бллого дня млг роздлвлятлся свої руки — веллклл, чолवलчл, створенл для нелегкої селлянської прлцл, але якл вже втрлтлл у влрлвах з авторучкою своєю пружнлсть і сллу. Длवलвся на нлх, як на чужл, вже мертвл руки, як на глпсовлй злплк.

То йому почлнлло здаватлся, що не Сосновського, а його самого влводлють з камерл на розстрлл, і не Сосновський, а він, Коваль, клрчлть про неवलннлсть людям, якл не маюць судлтл про це, а ллше новлппл влконувлтл влрок. І глрке почуття несправедлвлостл людського суду охолплювало всю його лстоту, як, думлв він, певно, охолплює тепер Сосновського, якщо він, Коваль, помллвся в своїй роботл.

Влн перестлв їздлтл до в'язнлці, бо не млг бачлтл її тлсні похмурл стлнл, гублвся, не знлючи, що йому роблтл далл.

Адже усл його сумнлвл булл влкллканл тллькл лнтулцією, плдсवलдомлм влдчуттям і нлчого певного на клрлсть Соснов-

ського він не мав. Навпаки — були лише переконливі докази проти художника, встановлені й визнані судовою ухвалою.

І все ж він не міг заспокоїтися...

Зараз, переглядаючи енциклопедію, Дмитро Іванович знову розхвилювався і не помітив Наталі, яка давно увійшла в дім і, відчинивши двері, злякано стояла на порозі батьківського кабінету.

Підполковник підвів на дочку невидючий погляд, потім упізнав її, спробував посміхнутись.

— Ну, як справи? — механічно промовив.

— Що з тобою, тату? Який ти блідий!.. Занедужав?

— Ні, ні, все гаразд, Наталонько, — відповів підполковник, витираючи рукою чоло.

— Змірай температуру.

— У старих людей температури не існує, — відбувся жартом Коваль.

— Знову неприємності? — буркотливо промовила Наталя, сідаючи на диван. — Ну й роботка у тебе, Дік!

— Що ти знаєш про мою роботу, дівчинко, — відповів Коваль, але відповідь його прозвучала не так твердо, як звичайно.

І в якусь одну мить, котра визривала давно і рано чи пізно мала настати, він, глянувши на доньку, побачив, що розмовляє не з дитям, а з дорослою людиною, з якою можна поділитися всім.

Водночас чомусь подумав, що от і Ніна Андріївна була колись такою дівчиною, повною світлих шукань, надій, і не уявляла собі, що життя людини може обірватися так трагічно. Вилаяв себе за невчасну думку, але, можливо, саме вона й підказала йому рішення. Годі врешті ховати від Наталі зворотний бік життя.

— Ти маєш рацію, доню, — рішуче промовив підполковник. — Неприємності на роботі.

— Але вони, звісно, минуть, — поважно відповіла дівчина. — Якщо ти зробив щось невдало, то виправись.

— Мої помилки, Наталонько, — зітхнув Коваль, — не поправні.

— Чому? — здивувалася дівчина. — Людина все може зробити. Тим більше виправити власну помилку.

Думка про вбиту Ніну Петрову, яка колись теж була молоденькою і наївною дівчиною, знову повернулася до Коваля, і він знову прогнав її.

— А я, очевидно, ні,— признався підполковник.— Втім,— додав він після паузи,— ти вже доросла, і я тобі дещо розповім...

І Коваль почав розповідати історію Сосновського, про яку дівчина знала, як і більшість мешканців міста, тільки з чуток.

— Ось тепер мене й мучить думка, чи не припустилися ми із слідчим помилки, чи розібралися достоту,— закінчив Коваль.— А вслід за нами й судді, які мали тільки зібрані мною факти.

— Це жахливо! — широко розплющивши очі, промовила дівчина.— Жахливо і неймовірно! Невже можуть розстріляти невинну людину?!

— Все говорить за те, що Сосновський винен. Але всупереч логіці, всупереч здоровому глузду і фактам, я чомусь зараз не можу це стверджувати.

— То що ж робитимеш, тату?

— Щось треба робити,— невизначено відповів підполковник.— Попереду ще Верховний Суд... Можливо, найближчими днями дещо додатково з'ясується... Але тільки факти, нові докази можуть зарадити справі. А їх поки що немає. А те, що є, може виявитися наслідком моєї фантазії... Та й на перевірку потрібен час. Час, час!.. Моєї душі не беруться поточні справи... Тільки про Сосновського та Ніну Андріївну думаю...

— Хто ж її міг убити, якщо не художник? — невпевнено протягла Наталя.

— Атож!

— А що іще може з'ясуватися?

— Це вже службова тасмниця, щучко,— посміхнувся Коваль.

— Ні, не міг він убити,— переконано сказала Наталя.— Він же любив!.. Але чому зізнався?

— На суді Сосновський відмовився від своєї заяви. Та був припертий до стіни показаннями свідків і прокурором.

— Але чому він все ж таки спочатку признався? — настійливо повторила Наталя.— Ти його примусив? — Очі доньки дивилися на батька, як ніколи досі: підозріло й суворо.

— Ні, любя, в цьому примусити не можна і ніхто не примушує,— заспокійливо промовив підполковник.— А чому він так заявив, я поки що й сам не знаю...

Сосновський уже стояв на ногах, коли до камери увійшли черговий офіцер, за ним адвокат і начальник в'язниці підполковник Чамов.

— Я прийшов, щоб повідомити вам, Сосновський... — після короткого збентеження почав адвокат. Промовляв він тихо й повільно, немов зважував кожне слово. Так поводить себе людина, яка давно знає тяжку звістку, знає й те, що нічого іншого не могло бути, хоч сама вона цього не бажала і зараз мусить повідомити засудженому цю звістку тільки внаслідок свого службового обов'язку. Тому адвокат намагався виголосити своє повідомлення так, наче воно й для нього несподіване, викликає й у нього жаль — і хоч цим пом'якшити удар. — Я прийшов, щоб повідомити вам, Сосновський, — повторив він, — що Верховний Суд залишив вирок у силі...

Хоч як старався адвокат, сказане зробило свою справу. Сосновський, який тривожно дивився на нього, відразу зів'яв, похитнувся, не маючи сил відірвати від злого вісника вмить спустілого погляду. Виспажене обличчя його стало білим, як папір.

Потім погойдкування посилилося, засудженого немов штовхнуло хвилею, ще раз, ще. Сосновський підніс руки, захищаючись від чогось невидимого ренні, але страшного для нього. Очі його розширилися... Віп зойкнув.

— Ви піднімете прохання про помилування. Президія Верховної Ради може замінити вищу міру, — промовив адвокат, розстібаючи портфель.

Сосновський, здавалося, не чув його слів. Раптом увесь якось чудно настовбурчився і затрусився.

— Це ви, ви, ви в усьому винні! — закричав він. — Хіба ви захищали моє життя?! Що для вас моє життя, кому воно потрібне!..

Адвокат злякався, — таким страшним здавався цей виснажений, збуджений чоловік із божевільним поглядом, — і мимоволі поточився до дверей.

— Сосновський! Перестаньте кричати! — наказав начальник в'язниці.

До камери миттю вскочив кремезний наглядач. Але художник пі на кого не кинувся, а так само несподівано, як спалахнув, і згас. Немов лантух, він важко опустився на ліжко. На мертвотно-білому лобі з'явилися великі

краплини поту. Тихо заплакав, не витираючи сліз, що котилися по обличчю.

— Помилування!.. Помилування просить винуватий... А я не винний, я не вбивав...

— Якщо ми не довели вашої невинності, не має значення — винувати ви чи ні,— зауважив адвокат.— Йдеться про врятування життя.

— Я не вбивав,— переставши плакати, вперто сказав Сосновський.

— Повторюю. Ви ще можете звернутися до Президії Верховної Ради. Подумайте, поки не пізно. Я ще завтра зайду.

— Хто мене помилує? — знову скрикнув Сосновський.— Це все обман, все на світі обман, бездушні ви люди, ви самі вбивці, самі, самі, а я не винний!.. І не приходьте! Ні завтра, ні післязавтра, ніколи! Геть звідси! Облиште мене! Геть! Геть!..

Тепер Сосновський і справді став схожий на божевільного. Він підхопився на ноги й, розмахуючи руками, наступав на адвоката.

Наглядач, зиркнувши на начальника в'язниці, відштовхнув Сосновського у куток і спритно накинув па його руки металеві наручники.

— Облишмо до ранку... Йому треба заспокоїтися,— сказав підполковник Чамов.— Наручники зніміть.

Усі четверо вийшли з камери.

У спорожнілій камері глухо клацнув внутрішній замок. Сосновський здригнувся.

З коридора начальник в'язниці глянув у вічко в дверях. Потім наглядач засунув залізний засув, а черговий офіцер, брязнувши низкою ключів, замкнув двері ще й висячим замком.

— Стежте за ним уважно,— наказав підполковник Чамов.

— Єсть! — козирнув наглядач.

Начальник в'язниці й адвокат у супроводі чергового офіцера рушили вузьким довгим коридором. Адвокат витяг хустинку й почав витирати спітніле чоло.

— Товаришу капітан,— обернувся підполковник до чергового.— Залишайтеся тут. Ще раз прошу, будьте уважні, простежте за Сосновським.

— Слухаюсь!

На подвір'ї, прощаючись з начальником в'язниці, адвокат промовив:

— Маєте рацію, товаришу Чамов. За ним треба стежити. Нервово-істерична особа. — І, розвівши руками, додав, немов вибачаючись: — Художник! Живе тільки почуттями...

20

...Коли камера спорожніла, Сосновський відчув, що та дивна хитавиця, яка почалася у нього при перших словах адвоката, не припинилася, а немовби подужчала. Камера з її похмурими грубими стінами, склепистою стелею, кам'яною підлогою погойдувалася, наче він був у баркасі, гнаним дужими хвилями. Ось знову хвиля, друга, третя... Його підкинуло, закрутило... Він на мить побачив безкрайне море, низьке, сіре небо над ним, рибалок на березі, білі паруси...

Жах, який душив його, раптом щез, йому стало легко, гарно, охопило блаженне відчуття невагомості, наче він занурився з головою в приємні, м'які хвилі...

Упавши на ліжко, Сосновський не чув, як до камери увійшли черговий офіцер, наглядач і лікар.

...Згодом, опритомнівши, він почав міряти камеру з кутка в кутку, немов заведений. Уже не було в нього присмного відчуття безсилового блаженства — похмура дійсність знову налягла на нього.

Розхристані думки почали повертатися до минулого. Але не до того часу, коли він любив і малював Ніну, а до більш близького, коли його судили як убивцю. Це стало тепер найголовнішим і найсуттєвішим, а все інше разом із Ніною відсунулось у глибини пам'яті, як уже непотрібна, перекреслена сторінка.

До Сосновського ніби повернувся той день, коли він зажадав папір, щоб написати визнання. Це сталося в камері попереднього ув'язнення.

...На скам'янілого в своєму подвійному горі художника, що цілими днями сидів на нарах, втупивши очі в одну точку, звернув тоді увагу однорукий парубійко. Він іронічно поблискував очима і, здавалося, не дуже переживав, що опинився у в'язниці. Сідаючи то до одного, то до другого товариша по камері, розпитував, за віщо забрали, давав поради, немов юрист.

Ув'язнені намагалися відкараскатися від настирливого парубійка, але, коли той підійшов до Сосновського,

художнику схотілося поділитися своїм горем з цією безжурною людиною.

І він усе розповів.

«Еге, кепські твої справи,— вирішив однорукий, коли Сосновський закінчив.— Докази проти тебе «від і до». Особисто я готовий повірити, що ти — не винний, хоч і в мене є сумнів. А чи повірять судді? Про тебе можна сказати словами мого покійного друга: фівіта ля комедія!.. Це не по-нашому. У вільному перекладі: вишку, тобто вищу міру, забезпечено. Вбивство із звірячим характером!.. Невже ти такий лютий? — раптом обірвав свій монолог парубійко і втупив у Сосновського гострий погляд.— На вигляд і комаху не задушиш... Але пристрасті...— зітхнув він.— Що може зробити з людиною любов!.. У мене теж була одна марушка... Фрасра собі завела, хотів прийти — не встиг...»

Сосновський, виговорившись, відразу ж пошкодував, що розповів свою історію. Хмуρο дивився на жвавого співбесідника.

«Втім, є для тебе порятунок. Признавайся».

«Що, що?» — не зрозумів художник.

«Признавайся у вбивстві. Бери на себе. Все одно не викрутишся, хоч від вишки врятуєшся».

«Що ви верзете!» — обурився Сосновський.

«Дуже просто,— зауважив однорукий.— Докази «від і до»! Не тільки на розстріл, а й на зашморг вистачило б, проте законом мотузка не дозволяється. Не часто у наш нудний вік зустрічається таке могутнє вбивство! Можна сказати: вбивство століття!.. Швидше виходь на суд з пом'якшуючими обставинами. Якщо будеш упиратися, слідчий і прокурор таку гарненьку обвинувалку зладодять, що дай боже! А так — признаєшся, мороки їм менше, вони з вдячності і пом'якшуючі згадають: щиросерде каяття, людина сама призналася, усвідомила, в пориві пристрасті й таке інше. У кожному ділі рука руку мие. Ти — їм, вони — тобі. Закон життя!.. А на суді зможеш відмовитись... Пом'якшуючі залишаться, а визнання — хвіть-хвіть! Так усі розумні люди роблять».

«Ні, це неможливо! Ви дурниці говорите!»

«На кону твоє життя, громадянине інтелігент. Карти здано в останній раз. Вимагай олівець та папір і пиши від усього розкаяного серця. А дадуть п'ятнадцять, відсидиш трохи — і скаргу. Справа піде на перегляд. А там і амністійка якась підскочить».

«Але ж я не винний! — аж скрикнув Сосновський. — Суд розбереться...»

«Поки сонце зійде, хробак очі виїсть», — глумився рецидивіст.

І заляканий одноруким рецидивістом, художник написав заяву, де признався в убивстві.

...Тепер Сосновський із злістю згадував цей епізод, вважаючи, що то його спровокував слідчий, навмисне підіславши однорукого негідника. А нині, коли фатальне кільце навколо нього зімкнулося, що можна зробити?..

Лагідний, незлобивий на вдачу, він винагороджував себе запізнілими прокльонами, котрі надсилав слідчому, прокуророві, судням і всьому людству, з середовища якого мав так страшно зникнути.

Колись він думав про те, що живе на світі не марно, бо залишить людям картини, які й після смерті нагадуватимуть про нього. Але зараз було до цього байдуже, і якби міг, то спалив би свої картини й витанцював би навколо багаття, мов людоїд...

21

Підполковник Коваль одразу помітив, що Тищенко в доброму настрої. Хоч настрій людини, яка має владу, в жодних документах не береться до уваги, проте люди є людьми, і настрої часто відіграє свою роль навіть там, де дії офіційних осіб визначені суворими рамками, з яких вони намагаються не виходити.

Підступна річ — настрій. Він впливає на перебіг думок, непомітно змінює забарвлення предметів, оцінку явищ, вчинків інших людей і своїх власних. Тому Коваль, помітивши благодушний настрій слідчого прокуратури, зрадив, і хоч як гірко було на душі, спробував посміхнутися.

Тищенко запросив його сісти й розповів, що по області зменшилося тяжких злочинів і що начальство вважає це наслідком профілактичної роботи слідчих працівників. Є підстави чекати заохочень, а можливо, й нагород.

Слухаючи Тищенка, підполковник подумав, що, мабуть, рано зрадив, не довідавшись, чому той у доброму настрої. Адже зараз доведеться завдати удару саме по цих рожевих мріях.

— Степане Андрійовичу, ви знаєте, що Сосновський по схотів клопотатися про помилування?

Подробиці того, що відбувалося в ці дні у в'язниці, Коваль не знав, та й не міг знати. Він не мав по закону доступу до засудженого. Але, довідавшись, що Сосновський не хотів просити помилування, добре розумів, що тепер життя художника обчислюється кількома днями і може обірватися будь-коли. Це квапило Ковалья з візитом до слідчого, хоч він іще не був готовий для такої розмови.

— Знаю, знаю,— недбало відповів Тищенко.— Він — не дурень... Хоч і звірюка, а розуміє, що марно...

— Степане Андрійовичу,— ледве повертаючи у роті пересохлого язика, промовив Коваль,— треба сьогодні ж зайти до прокурора області. Нехай дасть телеграму Генеральному.

— Яку ще телеграму? — здивовано глянув на підполковника Тищенко.

— Затримати виконання вироку щодо Сосновського.

Слідчий так дивився на Ковалья, немов не впізнавав його.

— Ви що, товаришу підполковник? — парешті вимовив він.— Що за жарти?!

— Я не жартую, Степане Андрійовичу. Вирок виконувати не можна,— подолавши хвилювання, твердо сказав Коваль.— Можливо, усі помилилися, і я — найбільше...

У великих заокруглених, як у дитини, очах Тищенка метнулися злякані вогники. Повні рожеві щоки зблідли. Він мимоволі кинув погляд на двері.

— Що за ересь! — пробурмотів.— Ви при своєму розумі?

— Так, при своєму. У мене є підстави сумніватися, що вбивця — Сосновський.

— Де ж були ці підстави раніше, коли обгрунтовувався обвинувальний висновок?! — мало не закричав Тищенко, забувши, що саме він відкидав будь-які сумніви Ковалья.

Підполковник не наважився нагадати йому про це.

— У вас з'явилися нові факти, докази? — швидко спитав слідчий, не зводячи з підполковника вже не зляканий, а злий, пронизливий погляд.— Кладіть на стіл!

— Ще немає... Таких, які прямо свідчили б, що вбивця не Сосновський,— немає,— спокійно відповів Коваль.

— То якого ж біса язиком мелете?! — Тищенко підхопився з крісла і нервово забігав по кабінету.— Дмитре Івановичу,— благально вимовив він, зупинившись нарешті навпроти Ковалья.— Поясніть, будь ласка, що це означає?

— Степане Андрійовичу,— як і раніше спокійно відповів Коваль,— я натрапив на деякі речі, які можуть мати

зв'язок із справою Сосновського. Це ще не докази, все дуже непевне, і потрібен час, щоб перевірити їх. Але якщо Сосновського розстріляють, то... Ви самі розумієте... Отже, виконання треба поки що затримати...

— Є вирок обласного суду, рішення Верховного... Дурниці, нонсенс! Не розумію, чого ви хочете від мене!..— Тищенко знову підозріло глянув на Ковалья.— А може, ви перевтомилися?.. Не молода ж людина, багато працюєте... Знаєте, Дмитре Івановичу,— уже добродушно закінчив він,— попросіть у комісара відпустку. Візьміть путівочку до санаторію...

— Товаришу Тищенко, тоді я сам звернуся до прокурора області або надішлю телеграму Генеральному від свого імені.

-- Ви уявляєте, що кажете? — знову скипів Тищенко.— Розумієте, чим це закінчиться насамперед для вас?!

-- Усе розумію. Але краще визнати помилку, поки її можна виправити.

— Яка ж помилка?!

— Мені здається, ми зв'язали себе першою версією звинувачення. Найближчим часом я доведу це фактами.

Поки що Коваль побоювався розповідати слідчому про двійника Петрова, про свої здогадки, які нічим не обгрунтовувалися і тому скидалися на химерні домисли. Це могло дати зворотний ефект.

Тищенко застогнав, немов від зубного болю.

— А під який удар ви мене ставите, Дмитре Івановичу, цією безглуздою вигадкою!.. Майте на увазі, за таку безпідставну колотнечу вас навіть без пенсії виженуть!..

— Я про це не думаю. Я зараз думаю про Сосновського. Ви зможете спокійно жити і працювати, Степане Андрійовичу, якщо виявиться, що ми, а вслід за нами й суд помилилися?..

Тищенко повернувся в своє крісло. Мовчки крутив у пальцях олівець.

Задзеленчав телефон. Слідчий трубки не взяв.

— Але хто ж тоді вбив? — тихо, немов сам до себе, промовив Тищенко.— З самого початку були дві версії. У чоловіка — Петрова — повне алібі, та й мотивів жодних. Людина солідна, керуючий великим трестом; друга версія — Сосновський... А тепер — хто ж?

Коваль розумів справедливість цих слів. Коли в нього з'явився сумнів щодо вини Сосновського, він почав шукати нових доказів серед оточення керуючого трестом, але

тільки-но виявив брянського двійника, думки сконцентрувалися навколо цього Семенова, і всі колишні здогадки здалися непотрібними й безглуздими. Хоч Ковалья й зараз дивував дивовижний збіг: вийти на Семенова допоміг клаптик старої фотокартки, знайдений на підвір'ї Петрова.

— То хто ж іще, на вашу думку, міг бути причетним до вбивства? — повторив Тищенко.

— Певно, третій, — відповів Коваль.

— Хто?!

— Поки що гадати важко, — зітхнув підполковник. — Треба перевіряти, шукати... Але незабаром усе має стати на своє місце. Буде й третій. Я в цьому глибоко переконаний.

Тищенко подумав, що у оперативника пічого немає. Але на несподівану впертість Ковалья теж належало зважити. Слідчий був переконаний, що вбивця, звичайно, Сосновський. Та як розуміти дивну поведінку Ковалья? Що за цим ховається?

— Якби Сосновський, прийємо ваше припущення, виявився невинним, а справжнього убивцю ми не знайшли, виходить, злочин залишився б не розкритий. Адже пічого більше у нас немає. Поміркуйте над цим, Дмитре Івановичу!

— Наше завдання, і насамперед ваше, Степане Андрійовичу, як працівника прокуратури, не тільки карне переслідування, але й захист невинного. Мусимо знайти мужність визнати помилку, якщо вона трапилася.

— Визнати помилку, — повторив Тищенко слова підполковника. — Якщо вона трапилася... Але ж помилки не було. Так, до речі, усі вважають, не тільки я. Ні в кого немає сумніву. Що ж по-вашому — вся рота йде не в ногу, тільки старшина в ногу?.. Ви посилаєтесь на своє внутрішнє переконання. Воно ґрунтується на непевних домислах, хисткій інтуїції, яка може завести в болото. А я переконаний, що вбивця — Сосновський; і, повторюю, не тільки я, а всі, хто стикався з цією справою. Наша думка базується не на домислах, а на твердому ґрунті фактів і доказів.

Коваль мовчав, та з виразу обличчя видно було, що слідчий не переконав його.

— Ми з самого початку зв'язали себе найлегшою версією: убивця — Сосновський, — повторив Коваль після паузи.

Тищенко замислився. Рум'янець потроху повертався на його щокі. Зрештою прохання про відстрочку виконання

вироку можна якось пояснити прокуророві. Гірше, коли Коваль сам почне бити на сполох або діяти через своє начальство. Тоді вся ця безглузда історія набере скандального характеру, і не минути лиха.

— Гаразд, Дмитре Івановичу, — миролюбно промовив Тищенко, — звернемося до обласного. Хоч вважаю, що це — примха. Щодо Сосновського законність було повністю дотримано, процесуальні норми витримано, і коли б вам не довелось розкаюватися у своєму вчинку. Отже, умова: доповідасте ви. Приготуйте пояснювальну записку, зазначте, що саме вважаєте своєю помилкою в розслідуванні справи Сосновського, які з'явилися у вас нові дані... І пам'ятайте, — додав Тищенко, — якщо все це виявиться панікою, доведеться подавати у відставку. А у вас сім'я, тобто донька...

— Добре, — зітхнув Коваль. — Я згоден.

— Не думаю, що Сосновський буде вам вдячний за таку тяганину. Для нього зараз чим швидше, тим краще... — уципиво зауважив слідчий.

Коваль нічого не відповів.

— Ну, гаразд, завтра підемо на прийом. Правда, Іван Пилинович і досі в лікарні, поговоримо з Компанійцем. Це навіть краще, — пожвавішав Тищенко. — Адже він виступив на процесі державним обвинувачем і повністю в курсі справи.

— Треба сьогодні.

— За один день нічого не станеться, — заперечив Тищенко. — Мені теж слід підготуватись.

Коваль підвівся, кивнув на прощання і вийшов.

Залишившись у кабінеті сам, Тищенко помітив відчинені пузаті дверцята сейфа і грюкнув ними так, що масивний сейф аж затремтів.

Настрій слідчого було зіпсовано щонайменше на кілька днів...

22

Тепер усе відійшло від Сосновського. Він більше не думав ні про картини, ні про своє кохання, ні про людей, які засудили його на муки й смерть.

До всього йому вже не було ніякого діла. Усе даленіло, розпливалось, як зникають увечері в сутіні спочатку дамки, а потім і близькі предмети.

Уже минули ті три дні, коли він міг звернутися з проханням про помилування, але тому, що цього він не зробив, йому залишилося тільки болісне очікування кінця. Відчуття притупилися, тільки слух став такий напружений і гострий, що міг вловити в коридорі через грубі двері не лише кроки, але, здавалося, й подих тих людей, що придуть за ним.

Вранці, підрахувавши, що вчора був останній день для клопотання про помилування, він на якусь мить пошкодував, що не скористався такою можливістю. Але й це минуло, і Сосновський знову поринув у свій напівсон-напівяву.

І тільки одна блискітка ще світила йому серед навколишнього мороку: обличчя покійної, давно забутої матері. Воно було то далеке й маленьке, як цяточка, то, наближаючись, ставало велике й чомусь рожеве. Іноді воно так наближалося до очей, що затуляло весь світ. У ті хвилини, коли Сосновський міг іще щось відчувати, він відчував себе усе меншим і меншим, дивно маленьким, проколотою кулькою, яка зібгалася,— немов за кілька днів пройшов у зворотному напрямі свій життєвий шлях, щоб повернутися у далекі світи, з яких колись прийшов до людей...

...Сосновський насилу підвівся з ліжка, коли до нього долетів брязкіт засува й до камери ввійшов черговий офіцер у супроводі коридорного наглядача, в руках якого була миска з їжею.

Художник неспізнанно змарпів, одяг висів на ньому мішком.

— А їсти треба,— сказав капітан, зупинивши погляд на куснях хліба, які зібралися у Сосновського за два-три дні.— Їсти треба,— повторив він.— Чому ви відмовляєтесь від їжі?

Сосновський не реагував на слова офіцера. Він дивився не на відвідувачів, а кудись у стінку, і вираз його обличчя був байдужий, навіть безтурботний, як під час сну.

Але потім співчутливий відтінок слів капітана відбився в свідомості, немов пробудив його. Сосновський глянув на офіцера так, наче раптом побачив у камері сторонню людину.

— Товаришу капітан,— тихо покликав він.

— Громадянине капітан,— зауважив наглядач.

— Громадянине капітан,— механічно повторив художник.— Дайте мні паперу...

— Нащо він вам?
— Про помилування писатиму...
— Ви ж відмовилися від помилування.
— То що ж це ви! Що ж це ви! — істерично заверещав Сосновський. — Вже й про помилування не можна?! Так? Навіть цього не можна?!

— Засуджений, тихіше! — втрутився наглядач, який відчиняв двері перед капітаном.

— Благаю, дайте паперу, — вхопився за рукав капітана Сосновський.

— Папір ви зараз одержите, — сказав капітан і, звертаючись до наглядача, кинув: — Принесіть папір і ручку. Я тут побуду.

Важкі двері щільно зачинилися за наглядачем.

...Вранці, здаючи чергування, капітан доповів начальнику в'язниці про Сосновського й про те, що засуджений нічого не їсть, тільки п'є воду.

Капітан підкреслив, що, на його думку, в поведінці Сосновського немає демонстрації...

— Так, — промовив Чамов. — У мене вже лежать два рапорти наглядачів про цього Сосновського. Так... — після роздуму додав начальник в'язниці, — доведеться доповісти комісарові...

23

Чамов зустрів начальника Управління охорони громадського порядку біля воріт, на вулиці.

— Здравія бажаю, товаришу комісар! У підрозділі все в порядку. Доповідає підполковник Чамов.

— Здрастуйте, Михайле Петровичу. Давпенько ми з вами не бачились.

— Ви ж у відпустці були, товаришу комісар! І я тільки два тижні, як з санаторію повернувся. Правда, вже й забув, який то він є.

— Вигляд у вас хороший.

— Головне, трішки підремонтувався, товаришу комісар. Останнім часом мотор трохи того... — Чамов натиснув на кнопку біля входних дверей. — Прошу, Вікторе Павловичу...

Коли комісар і підполковник увійшли на подвір'я, їм козирнув наглядач.

Комісар простяг руку. Наглядач на мить затримав її у своїй.

— Дозвольте подякувати вам, товаришу комісар.
— За що, товаришу сержант?
— Пам'ятаєте, Вікторе Павловичу, ми зверталися до вас, щоб райвиконком приєднав вільну кімнату до квартири нашого працівника, — втрутився підполковник. — Ви допомогли.

— То це про мене клопоталися, товаришу комісар, — пояснив наглядач. — Велике спасибі від мене, від дружини й дітей.

— Що ж, радий за вас... Скільки років служите в органах?

— Двадцять, товаришу комісар. З них — вісімнадцять тут, у в'язниці.

— Радий за вас, — повторив комісар і повернувся до підполковника, даючи цим зрозуміти наглядачеві, що розмову з ним закінчено.

— Зайдете до мого кабінету чи по корпусах? — спитав підполковник.

— Почнемо з корпусів. З лікарні.

— Єсть. Сержант, відчипіть двері.

На подвір'ї в'язниці їх перестрів майор — заступник Чамова.

Привітавшись до комісара, він непомітно шепнув підполковникові про Сосновського.

— Поки що — ні, — підкреслено голосно відповів Чамов.

— Це ви про що? — спитав комісар.

— Ми хотіли, — промовив начальник в'язниці, — доповісти вам про Сосновського, засудженого до вищої міри.

— Це хто такий? Художник?

— Художник. Верховний Суд затвердив вирок.

— Ну то що?

— Розумієте, Вікторе Павловичу, він якось дивно поводить... Боюся навіть говорити, але створюється враження, що він — не вбивця... Ми їх тут надивилися за роки служби, — зітхнув підполковник. — Мій заступник такої ж думки.

— Либонь, він поводить не просто «дивно», — зауважив майор, коли комісар глянув на нього. — Я скажу більше. Його поведінка — це поведінка людини невянної, але яка потрапила у безвихідь.

— Ну, ну... Ви щось не те говорите, товариші.

— Було б дуже добре, Вікторе Павловичу, якби ви самі з ним порозмовляли, — дипломатично додав начальник в'язниці.

— Для цього існує прокурорський нагляд,— комісар пильно глянув на офіцерів.

— Само собою, доповімо,— поспішив погодитися Чамов.— Але, товаришу комісар... користуючись нагодою, що ви тут.

— Ну, що ж...— повільно, немов іще вагаючись, промовив начальник управління.— Коли ви так наполягаєте...

— Де, Вікторе Павловичу, в камері чи в моєму кабінеті? — відразу ж спитав Чамов і зітхнув, немов з нього скинули якийсь тягар.

— Давайте у вас, Михайле Петровичу. Поки обійдемо корпуси, нехай приведуть.

— Слухаюся!.. Товаришу майор! — наказав Чамов заступникові.— Розпорядіться!

...Була перша година дня, надходив час обіду, коли начальник управління увійшов до кабінету підполковника.

— Де ваш художник?

— Його привели... Але, може, після обіду?

— Який тут обід! — відповів комісар.— Нехай введуть...

Він скинув кашкет, повісив свій плащ і сів у крісло за столом. Кремезний, опасистий, від чого здавався навіть трохи неворотким, комісар поклав руки на стіл і глянув на двері.

Чамов відхилив їх. До кабінету чітко увійшов офіцер.

— Здрівія бажаю, товаришу комісар! Черговий — старший лейтенант Сняк. Дозвольте ввести засудженого.

— Здрастуйте. Нехай заходить.

— Заходь! — вигукнув Сняк, обернувшись до коридора.

Поріг переступила виснажена людина з поголепою, що сріблилася, головою. Обважнілі, припухлі, червоні від сонця повіки повільно опускалися і так само повільно, над силу, підіймалися.

Комісар бачив Сосновського вперше і пильно оглянув його з голови до ніг.

Художник зробив нетвердий крок до столу і ледве вимовив:

— Здрастуйте.

— Здрастуйте,— відповів комісар. Потім наказав: — Старший лейтенант! Зніміть наручники.

Черговий офіцер зиркнув на начальника в'язниці, немов шукаючи в нього захисту,— адже із засуджених до страти наручники поза камерою знімати заборонено! Комісар зрозумів цей погляд і спокійно-довірливим тоном повторив:

— Так, так, зніміть... Гадаю, що художник нічого пам тут не намалює...

Навіть при пайменшому натяку на жарт в устах начальства підлеглі звичайно посміхаються, але цього разу на їхніх обличчях нічого не відбулося.

Сосновський теж не відповів на репліку комісара, хоч ці слова стосувалися безпосередньо його. Він лише скрився — з нього знімали наручники і, певно, завдали болю.

— Сідайте ближче, ось сюди,— показав йому комісар на стілець біля столу.— А ви, товаришу Синяк, можете йти.

На обличчі старшого лейтенанта знову відбулася розгубленість — він не мав права відходити від засудженого. Проте, підкоряючись наказу, офіцер козирнув і вийшов за двері.

Комісар узяв цигарку, підсунув розкриту коробку Сосновському. Художник відмовився. Підполковник Чамов швидко клацнув запальничкою і підніс її начальникові.

— Як вас звати? — спитав комісар Сосновського.

— Юрій Миколайович.

— Мені адміністрація в'язниці дещо доповідала про вас. Є у вас бажання поговорити зі мною? Вам відомо, хто я?

— Ні. Я не знаю, хто ви, громадянине генерал.

— Начальник обласного управління, комісар міліції,— швидко підказав Чамов.

— У мене, Юрію Миколайовичу, є бажання поговорити з вами. А от на моє запитання ви не відповіли.

— Бажання?.. Будь ласка,— неголосно промовив Сосновський.— Хоч що вже тут говорити...

— Так. Становище ваше тяжке... Скажіть, чому ви раніше відмовлялися просити помилування, а тепер вимагаєте наперу?.. Втім, розкажіть все по порядку.

— Я не винен,— видушив із себе Сосновський.— Розумієте, не винен!.. Але все проти мене... І я нічого не можу довести... Я безсилий. Я обплутаний ланцюгом неймовірних подій, і цим ланцюгом уже задушили мене. Я не живу, навіть не існую... Я вже — не людина, від мене залишилася тільки оболонка...

Слово за словом між художником і комісаром почалася довга розмова. І хоч це була розмова двох дуже нерівних за своїм становищем людей, але Сосновський зрештою відчув себе вільним і розповів про своє життя, про любов до Ніни Петрової, про те, як сидів у камері попереднього ув'язнення і однорукий рецидивіст учив його рятувати життя, про слідство і суд...

Було пів на четверту. Сосновський закінчив свою гірку сповідь. На глибоко запалих очах художника стояли слюзи...

— Наручників не падівати... І ще, товаришу Чамов, розпорядіться, щоб у камеру засудженого принесли гарячий обід і вечерю...

24

З Брянська надіслали фото Володимира Матвійовича Семенова і повідомили, що за деякими даними маляр сімнадцятого травня не працював, хоч у закритому викопробом наряді він вважався на роботі, і сам Семенов каже, що цього дня працював.

Глянувши на фото Семенова, підполковник мало не здригнувся: на нього дивився керуючий трестом «Артезіанбуд»! Щоправда, постарілий і схудлий, від чого вилиці випнулися дужче, надаючи обличчю виразно монгольського характеру.

Керуючого немов було переведено до рядових робітників: темна проста сорочка з білими смужками, невипрасуваний, очевидно бавовняний, піджак і картуз, який побував у бувальцях.

Вглядівшись уважніше, Коваль помітив, що й погляд у маляра Семенова інший. Замість вольового, впевненого, характерного для керуючого «Артезіанбудом» погляду, підполковник побачив якісь застигли очі, властиві людній обмеженій і безвольній. В усьому іншому ці двоє людей були наче викапані.

...Замкнувшись у своєму кабінеті і не відповідаючи на телефонні дзвінки, підполковник Коваль довго роздивлявся фото. Потім узяв аркуш паперу і почав писати, намагаючись шляхом логічних викладок зв'язати в єдиний ланцюг свої міркування і заповнити ланки, яких саме бракувало.

Незабаром цей аркуш набрав дивного вигляду: записи на ньому були зроблені стовпчиками і поряд майже кожного речення стояли плюси і мінуси, наче в підручнику з арифметики.

Сосновський

Любив Ніну
Андріївну —
Спроба
згвалтування —
Молоток —
Тікав з лісу —
Мив руки —

Семенов

Родич чи
двійник?
Був у Березо-
вому?
Свідчення
дідка?
Не був у Бере-
зовому?

Петров

Любив Ніну
Андріївну?

Недокурки на
дачі із слідами
губної помади,
зв'язок з іншою
жінкою —

Знав картину —
Зуби — дан-
тист —
Признався —
Просився на
похорон +
Не знайшли
коронок +
Не міг брати
молоток, йдучи
на побачення +
На одязі нема
слідів крові +
На суді від-
мовлявся від
самовизнання +
Мотиви убивства?

Знає Петрова
чи ні?
Знайомий із
Сосновським
чи ні?
Знав Ніну
Андріївну?
Картину бачив
чи ні?
Хто міг роз-
повідати йому
про картину:
Сосновський
чи Петров?
Спроба згвал-
тування?
Мотиви убив-
ства???

Спроба згвал-
тування +
Знав картину —
Алібі в момент
убивства + +
Фото Семенова,
знайдене на
подвір'ї
Петрова —
Але родичів
у Петрова
немає +
Свідчення
діда — жителя
Березового — ?

Далі йшли окремі фрази:

Чому Ніна Андріївна пішла в посадку з незнайомою людиною?

З чужою людиною не піде.

Якщо не з Сосновським, то з іншою, добре знайомою людиною.

Але ця людина має знати картину.

Як опицалася фотографія жителя Брянська Семенова в нашому місті, в будинку, де живе Петров?

Хто розірвав і викинув це фото: Петров чи сама Ніна Андріївна?

Чи знала Ніна Андріївна Семенова?

Хто такий Семенов?

Де був Семенов сімнадцятого травня? Чи міг бути він у Березовому?

Усі ці фрази, написані то рівно, то навкис сторіжки, були зв'язані стрілками з іншими, менш розбірливими, які склалися з кількох скорочених слів і великої кількості знаків запитання і оклику...

Списавши один аркуш, Коваль заходився креслити на другому якийсь графік, де прізвиська «Петров», «Семенов», «Сосновський» і «Ніна Андріївна» тасувалися, мов карти у колоді, то з'єднуючись одне з одним, то розлітаючись у різні графи...

І раптом, щось згадавши, він схопив трубку телефону й набрав номер.

— Семєн Корнійовичу! Комісар приїхав?.. Мене? Я весь час тут... Не брав трубки... Дуже добре. Саме до нього й

вібрався... І вчора шукав? Я весь день просидів у прокуратурі... Йду, йду...

Дорогою до комісара Коваль намагався уявити собі наступну розмову. Вчора разом із Тищепком він був у заступника прокурора області Компанійця, який виступав у справі Сосновського державним обвинувачем, але зустріччю залишився незадоволений. Втім, Коваль передчував такий результат, бо розумів, як важко бути об'єктивною людині, що звинувачувала художника у вбивстві.

Дорогою оперативник вирішив розповісти комісарові все про свої сумніви та про розмову з Компанійцем. Зрештою підполковник Коваль — не приватний сищик, а працівник управління. Можливо, комісар вичитає йому, що раніше не доповів, але до одержання фотографії Семенова, тобто до сьогодні, нічого певного не мав...

Заспокоюючи себе думками, Коваль зайшов до приймальні.

— Проходьте, проходьте. Комісар чекає! — поквапив секретар, побачивши його.

Підполковник обсмикнув кітель і штовхнув двері до кабінету.

Те, що комісар учора був у в'язниці і розмовляв із Сосновським, виявилось для оперативника несподіванкою. Спочатку він навіть розгубився, але, почувши про спостереження наглядачів за художником, зрозумів, що начальник управління підтримає його.

— На мою думку, звертатися до Генерального не слід, — зауважив комісар, коли Коваль закінчив доповідати.

— Вікторе Павловичу, а як же з вироком? — збентежено глянув на начальника підполковник. «От тобі й підтримав», — майнула в нього тривожна думка.

— Питання про Сосновського треба розв'язувати на місці. Нові факти дають право просити голову нашого Верховного Суду про дослідження. Та й прокурор республіки може заявити протест... Питання про Сосновського набуло самостійності і стало, як мені здається, окремою справою...

— Либонь, маєте рацію, Вікторе Павловичу, — погодився Коваль, зрозумівши думку комісара. — Буде можливість офіційно продовжити слідство...

— Сьогодні ж поїдете до Брянська, — комісар глянув на календар, що лежав у нього на столі. — Двадцятье. У вас буде місяць на додаткові розшуки. Сподіваюсь, вкладетесь у строки і не підведете... Тільки будьте дуже уважні,

Дмитре Івановичу, не помиліться, щоб не повторилася з Семеновим така ж історія... Йдіть. Щастя вам!.. Я подзвоню у Брянськ, щоб вам надали допомогу...

Проте Ковалю не довелося відразу вийти з кабінету комісара — несподіванки цього дня ще не закінчилися.

Не встиг він наблизитись до дверей, як комісар узяв трубку телефону.

— Іван Пилипович? — почув підполковник ім'я прокурора області. — Звідки дзвониш?.. З свого кабінету? Та невже!.. З одужанням!.. І прямо у кабінет? От служака!.. Втік? Як це «втік»?.. Виходить, тебе треба примусово лікувати?.. Ну, дивись, якщо одужав, справа інша... Так. Так. Слухаю, — комісар подав рукою Ковалю знак, щоб той зачекав. — Так, заслуговує уваги. Спочатку сумніви, потім деякі нові факти. Учора Коваль разом з Тищенком були у Компанійця, але той нічого не зрозумів, а може, честь мундира захищав, та яка вже тут честь, коли йдеться про життя людини!.. Треба в усьому до кінця впевнитись. Розстріляти ніколи не пізно... Компанієць і доповів? Звичайно, доповість, коли ти з'явився, сховається за твою спину... Добре... Зараз приїдемо. Я сьогодні хотів, порушуючи всі медичні закони, прямо у лікарню до тебе заскочити...

Комісар поклав трубку і посміхнувся:

— Він уже дав Компанійцю прочухана. Розумний чоловік! Відразу зрозумів справу. Державна голова... Візьміть усі матеріали, і через десять хвилин поїдемо.

...Цього разу Коваль повертався з прокуратури задоволений. Прокурор області обіцяв домогтись затримати виконання вироку Сосновському і продовження розслідування. Тищенка від цієї справи усунули...

Щоправда, на плечі Коваля тепер лягала велика відповідальність, але він її не боявся...

...Того ж вечора московський експрес помчав підполковника до Брянська.

Від'їжджаючи, Коваль передав знімки Петрова і Семєнова, а також клаптик від фото, знайдений на подвір'ї, до криміналістичного відділу. Він просив ще раз визначити, хто з них був сфотографований на розірваному знімку, наскільки співпадають окремі риси цих людей і як вважати таку схожість: випадковою спорідненістю, так би мовити, примхою природи, яка створює іноді двійників, чи родинними ознаками.

Лежачи на горішній полиці вагона, підполковник згадував свою останню зустріч з Петровим на міській нараді.

Випадково чи ні, але вони опинилися поруч, у кінці зали.

Після доповіді, коли зникло напруження перших годин роботи і по залу гуляв легкий шепіт, Коваль нахилився до сусіди:

— Ви знаєте, що Верховний Суд затвердив вирок Сосновському?

Петров стрепенувся.

— Ні, не знав. Спасибі за повідомлення! Нарешті!..

— І уявляєте собі, він не схотів просити помилування.

— Нічого дивного.

— А мене дивує. Людина рідко відмовляється від останньої надії.

— Це ж — людина! — повчально зауважив керуючий. — Ви там, у своїй міліції, так звикли до злочинців, що і їх величаєте людьми. Але ж це — звір. Неймовірно, як в одній особі містився звір і все ж таки — художник.

— Навіть не «все ж таки». Мені, наприклад, подобаються його картини, — зізнався Коваль. — Його вважають талановитим митцем...

— Певно, можна уже говорити «вважали», а не «вважають»? Чи не так? — посміхнувся Петров. — Коли ж його... у розход?

Коваль знизав плечима.

На цьому розмова обірвалася, бо на трибуну вийшов черговий промовець.

— Здається, пора й мені приготуватися, — зауважив керуючий трестом. — Ох і лаятися сьогодні буду! Незважаючи на особи. — І він міцно стиснув рот.

Промовець закінчував виступ анекдотичним випадком із практики свого підприємства. По залі пронісся гомін.

Коваль нахилився до сусіди.

— Іване Васильовичу, чи не зустрічали ви коли-небудь свого двійника?

Петров трохи відкинув назад голову, немов хотів краще роздивитися свого співбесідника.

— Кожній людині говорять, що от, мовляв, ви на когось схожі, на якогось іншого знайомого. Певно, й у мене десь є такий двійник. Ви хіба бачили схожого на мене?

— Так. От не згадаю тільки де. Згадую, згадую, та не згадаю.

— Це важливо для вас? — знову посміхнувся Петров.
— Дуже, — відповів підполковник, але промовив так тихо, що голос його потонув у гомоні зали.

Іван Васильович нахилився до Ковалья, сподіваючись, що той повторить свою відповідь. Але підполковник мовчав.

— Слово має товариш Петров, керуючий трестом «Артезіанбуд», — оголосив голова зборів.

Петров, важко ступаючи, попрямував до трибуни.

Слухаючи його, підполковник звернув увагу, що Петров нервує. Критики, з якою збирався виступити, не було й сліду. Він щось мимрив про низьку якість бурів, про погане забезпечення працівників квартирами, що спричинилося до плинності кадрів. Було навіть неприємно бачити цю крупну, солідну людину такою безпомічною на трибуні.

Але зала слухала Петрова уважно, серед повної тиші, і Коваль зрозумів, що присутні сповнені співчуття до людини, яка нещодавно зазнала особистої трагедії...

Після виступу керуючого «Артезіанбуду» оголосили перерву на обід, а в другій половині дня Коваль одержав оперативне завдання і на вечірнє засідання не прийшов...

Тепер, відпочиваючи на полиці, він дивувався, чому раптом згадалася ця розмова з Петровим, виступ його на нараді. Адже зараз усі думки слідчого має поглинати тільки Семенов, від зустрічі з яким підполковник чекав дуже багато.

* * *

У Брянську Ковалю так само довелося звернутися за допомогою до експертизи.

Малюк ремонтної контори РЖУ Семенов справив на нього дивне враження. Це був дебелий чолов'яга, худорлявіший і трохи вищий на зріст від Петрова, мовчазний і похмурий. Проте він досить докладно розповів біографію й окремо про свої злочини під час фашистської окупації. Лише на запитання підполковника, де був сімнадцятого травня, відповів лаконічно: «Вдома».

— Чи на роботі?

— І на роботі.

— Чому ж кажете: «вдома»?

— Тобто у Брянську.

— А хіба є припущення, що ви сімнадцятого виїжджали з Брянська?

Маляр замовк, і більше нічого Коваль з цього витягти не зміг.

Перевірив підполковник і те, чи не міг маляр бути «Андрієм», про якого розповідав на рибалці Петров, але Семенов ніколи не жив у Херсонській області і не працював на буровій. Тоді Коваль вирішив зробити Семенову медогляд.

На плечі, грудях та шиї у маляра лікарі виявили сліди невеличких поранень приблизно три-чотиримісячної давності. Медексперти зробили висновок, що ці сліди схожі на укуси людських зубів.

— Звідки у вас ці шрамики? — запитав Коваль.

Перш ніж відповісти на запитання, Семенов похмуро глянув на слідчого, а після паузи промовив дивовижно байдужим тоном:

— З козел упав.

— Де?

— На роботі.

— Що ви тоді робили?

— Стіни фарбував.

— Якого числа це було?

— Не пам'ятаю.

— Хоч приблизно.

— Не знаю.

— Певно, все ж у травні?

— Можливо, й у травні.

— Але ж у ваших травневих парядах не зазначено фарбування стін.

— А я фарбував! — уперто повторював Семенов. — А що пише виконроб у нарядах, не знаю.

— Сімнадцятого травня теж?

— Може, й сімнадцятого.

— Гарзд, — погодився Коваль. — Поранення дістали, можливо, сімнадцятого. Але ж того дня ви не працювали. Це нам відомо. Де ви впали?

— На роботі.

Коваль уважно стежив за кожним жестом маляра.

Поки той не розтуляв рота, підполковникові здавалося, що перед ним давній знайомий — Петров, але варто було малярові заговорити, як це враження зникало, і Коваль, дивуючись, думав про примху природи, що дала однакове лице таким різним людям.

Після кількох марних розмов з Семеновим підполковник поїхав до ремонтно-житлової контори. Виконроб, переликаний товстун, присягався, що в нього в нарядах усю

в порядку, і якщо написано, що маляр Семенов сімнадцятого працював, значить — працював. Помилки не могло бути.

Потім Коваль розпитував робітників з бригади Семенова. Ніхто з них не міг відповісти напевне, чи був сімнадцятого травня на роботі маляр. Підполковник переконався, що в бригаді панує анархія і виконроб закриває наряди на око, прагнучи лише, щоб за документами набігло сто процентів виконання плану.

Сімнадцятого травня була п'ятниця. Прогули в бригаді траплялися часто, і тому важко було відновити у пам'яті таку незначну подію, як невихід на роботу одного з малярів.

Але щоб хто-небудь падав з козел? Ні, цього не було! Це запам'яталося б.

Коваль показав свідчення робітників Семенову. Той уперто повторював, що впав з козел.

— А може, вдома упали? Згадайте, — підказував підполковник. — Буває таке, людина щось вдома робила, впала, а потім забула, де це сталося...

— На роботі.

— І об який предмет ви вдарилися?

— Об ріжок дошки, мабуть. Тоді не роздивлявся, — незворушно відповів Семенов. — Не до розглядин було.

— Але ж сліди ушкоджень шкіри є у вас і ззаду плеча. Що ви на це скажете? — запитував підполковник у маляра. — Спиную об дошку ви ніяк не могли вдаритися.

— Не знаю. Впав і вдарився. А більше мене ніщо не обходить.

— А те, що у вас не удари на плечі та грудях, а сліди зубів, — це вас теж не обходить?

— Хто ж мене кусати буде? — незворушно відповідав маляр. — Стара моя хіба? Я б їй усі зуби повибивав!..

Відвідав Коваль і квартиру Семенова. Дружина підтвердила, що Володимир Матвійович нікуди не виїжджав. Інший раз, правда, налетіть горілкою і заночує, де впаде, але чи сімнадцятого травня, чи в якийсь інший день з ним таке було, — не пам'ятає.

Сусіди Семенова теж нічого не могли відповісти на запитання підполковника.

Коваль уже збирався повертатися додому, бо строк відрядження закінчувався, коли допомога, як це часто буває, з'явилася зовсім несподівано.

До міліції прийшов робітник і посвідчив, що сімнадця-

того травня маляра Семенова у РЖУ не було. Це він добре пам'ятає. Сімнадцятого у них аванс. Семенов винен був йому десять карбованців, але в п'ятницю не віддав, бо на роботі не був і одержав гроші в суботу, вісімнадцятого.

Коваль записав свідчення робітника й негайно викликав Семенова.

Маляр, вислухавши підполковника, похмуро мовчав. Нарешті вимовив:

— Я не хотів борг в аванс віддавати, думав, у получку віддам, от і не одержував сімнадцятого, як усі...

— Але вісімнадцятого ви одержали і все одно віддали.

— Настирливий він...

Тепер дещо з того, про що довідався Коваль, ставало доказовим. Підполковник попросив брянських колег документально встановити, що в РЖУ наряди виконроб закриває без точного обліку, хто коли працював, і довідку негайно надіслати йому.

Обмірковуючи свої успіхи й невдачі, Коваль не був схильний до зайвого оптимізму. Якщо він доведе, що двійник Петрова сімнадцятого травня не вийшов на роботу, то ще треба довести, що він виїздив з Брянська і саме до Березового. Та й цього не досить. Тільки потім почнеться найскладніше. Маляр Семенов міг приїхати до Березового у якихось своїх особистих справах. Які ж в підстави підозрювати його у вбивстві?

Після роздумів підполковник вирішив привезти Семенова для очної ставки з дідком, який запевняв, що сімнадцятого травня бачив Петрова на дачній платформі Березове...

26

Ті люди, які повинні були прийти за Сосновським і яких у перші дні після суду художник чекав, так жахаючись, — не йшли.

Загострений слух в'язня схоплював у коридорі тільки знайомі кроки наглядача — у години, коли приносили їжу.

Вони не приходили, й очікування стало нестерпним. Душею Сосновський уже давно пішов з цього світу і бажав тепер тільки одного: щоб усе закінчилося швидше...

Він навіть не помітив, що ставлення наглядачів змінилося, що вони піклуються, аби засуджений щоразу попоїв, і з камери виводять його без наручників...

Він бажав тільки одного: щоб усе закінчилося швидше...

Спроба впізнання, яку вирішив провести при понятих Коваль, полягала ось у чому: серед кількох осіб, одягнених точнісінько так само, як привезений з Брянська Семенов, дідок-свідок мав упізнати людину, яку він бачив сімнадцятого травня у Березовому.

Для цього підполковник підібрав чоловіків приблизно однакових на зріст і віком з Семеновим і хоч трішечки схожих на нього. Зробити це було важко, але трьох Коваль усе-таки знайшов. Семенов став четвертим.

Усі вони сиділи в кімнаті на лаві, повз яку двічі пройшовся мешканець Березового.

Потім, за наказом підполковника, люди один за одним виходили з кімнати у добре освітлений коридор, немов з вагона електрички; на секунду оберталися до свідка, який стояв у кінці коридора, і йшли собі.

Надавши свідкові можливість добре перевірити свої враження, підполковник Коваль запросив усіх разом з понятими до свого кабінету.

— Третій! — переконано сказав дідок, вказуючи на Семенова. — Третім вони виходили з кімнати! А сиділи на лаві другим, якщо брати від дверей. Звичайно, впізнав! Петров, оце вони й є... Тільки так зблизу я їх ніколи не бачив, більше з свого вікна... Виявляється, зовсім немолоді. А дружина була молодюсінька, як ягідка!.. Здалеку, звичайно, людина завжди молодшою здається. Особливо старим очам... І костюм упізнав. Той самий.

Свідок не знав, що піджак і штани Семенова Коваль ще в Брянську вилучив і передав на експертизу, а маляра вдягли у такого ж кольору костюм, спеціально замовлений на фабриці, де виготовлено і куплений Семеновим у крамниці.

Це, втім, суті не міняло.

Підполковник записав наслідки впізнання, свідчення дідка і тоді, вглядаючись у жваві чорні очі свідка, перепитав:

— Значить, ви стверджуєте, що бачили цю людину сімнадцятого травня на платформі Березове й упізнали в ній господаря дачі Петрова Івана Васильовича?

— Так, так! Я ж казав! — засовався на стільці дідок, одвертаючись від Семенова. — Упізнав їх, аякже! І при-танцювують на ходу. Так тільки вони ходять.

Коваль і сам уже з подивом помітив, що в брянського маляра й керуючого трестом Петрова схожа, незвичайна хода, наче вони ставлять ногу тільки на носок.

— Тоді підпишіть,— простяг дідкові протокол.

Свідок маленькою сухою рукою взяв автоматичне перо і швидко підписався.

— Тепер я повинен сказати вам,— говорив далі Коваль,— що прізвище цієї людини зовсім не Петров. Це — Семенов Володимир Матвійович з міста Брянська.

Дідок розкрив рота від подиву.

— Як Семенов? — промовив він розгублено й закліпав очима.— Який Семенов? — переводив погляд з Ковалья на маляра.

Підполковник тим часом вів далі:

— Чи стверджуєте ви тепер, що бачили саме цю людину сімнадцятого травня о дванадцятій двадцять на платформі Березове, незалежно від того, як її прізвище: Петров чи Семенов?

Ще не отямившись від несподіваного повороту подій, дідок, проте, підтвердив свої попередні свідчення:

— Бачив їх, хай мені повилазить! — І раптом він вибухнув: — Та що ви мені голову морочите, збиваєте! Семенов! Ніякі вони не Семенов! — сердито закричав дідок.— Петров, керуючий, сам собою! — і ображено втупився очима у підполковника.— Може, вам тут щось не вигідно, як я розповідаю, то скажіть прямо... Мені вдома роботи вистачить, картопля не викопаю, а я тут день марную...

— Не гнівайтесь,— посміхнувся Коваль.— Велике вам спасибі. Ваші свідчення дуже цінні. Але треба переконатися, що ви не помилилися. Йдеться про життя людини.

— Я розумію,— пом'якшав дідок.— Тільки це ні в які ворота не лізе. Петров і раптом — не Петров... Я ще у травні все розповідав. Слідчий не повірив, ви не повірили. А тепер якогось Семенова придумали...

— Так, Семенов, маляр з Брянська,— повторив Коваль.— І нам вкрай важливо встановити, чи справді він був у Березовому сімнадцятого травня. Він, наприклад, твердить, що того дня нікуди з Брянська не виїздив.

Дідок знизав плечима:

— Не знаю, що й казати. Але бачив їх — і все, і на страшному суді не відмовлюсь!

— Справа дуже заплутана,— відверто зітхнув Коваль.— Я ще раз потурбую вас... Завтра зранку зможете приїхати?

— Нехай уже, приїду,— пообіцяв дідок.

— Сподіваюсь, ви не забудете, що нічого не розголошується...

— Пам'ятаю, пам'ятаю.— І свідок, так і не оговтавшись до кінця, пішов.

28

Коваль підвівся зі свого стільця і, зітхнувши, зірвав аркушик календаря. Велика, гладка цифра «20» дивилася на нього докірливо круглими чорними очиськами, і підполковник не мав що відповісти їй. Сьогодні минав термін, який дали йому для додаткових розшукув, а він ще не міг нічого певного сказати.

Захопившись версією, яка несподівано відкрилася і за якою головною дійовою особою став брянський маляр Семенов, підполковник зробив усе можливе, щоб довести або спростувати її.

Ще одне впізнання — цього разу Петрова — за допомогою дідка з Березового пічого не дало. Коваль показав свідкові зблизька справжнього Петрова, потім знову маляра. І хоч дідок зовсім розгубився, побачивши керуючого й зрозумівши, що спостерігає рідкісне явище — двійників, проте після тривалих роздумів повторив свої попередні свідчення. «Схожі на того, якого я бачив у Березовому, — сказав він про Петрова, — тільки не той... А який із них керуючий, я вже й сам не доберу... Вкрай ви мене тут заморочили».

«Так, на платформі у Березовому був старший з двійників, тобто Семенов», — зробив висновок Коваль.

Це ще раз підтверджувало алібі керуючого, яке могло викликати сумнів після перших свідчень мешканця Березового.

Зриваючи аркушик календаря, Коваль сумно всіміхнувся: виходить, уся його напружена робота протягом місяця тільки зайвий раз довела вже відому істину — алібі керуючого «Артезіанбуду».

А Семенов?

В якийсь момент Ковалю здавалося, піби він уже знайшов т р е т ь о г о . Того самого третього учасника трагічних подій у Березовому, появу якого передчував.

Але пайретельніша експертиза старого костюма Семенова, на яку підполковник покладав великі надії, нічого не дала. Змогли встановити тільки, що костюм кілька ра-

зів праний, а заштонаний на плечі рукав міг бути пошкоджений і зубами людини, і будь-яким іншим гострим предметом, цвяхом, наприклад. Темної сорочки, в якій Семенов приїздив до Березового і яка могла бути подертою на грудях, підполковник не знайшов і змушений був задовольнитися поясненням маляра, що сорочка була стара і, порвавши її на козлах, він викинув ганчір'я на смітник.

Свідчення дідка повисли в повітрі. Якщо навіть вважати їх повністю доказовими, то поява Семенова в Березовому ще ніяк не пов'язувалася з убивством незнайомої йому Ніни Петрової.

І хоч ця нитка спочатку здавалася міцною, тепер вона обривалася на дачній платформі, і в Ковалья не було жодної змоги тягти її далі.

Не знаходячи у Семенова спонукальних мотивів для вбивства Ніни Андріївни Петрової і не маючи достатніх доказів для такого звинувачення, Коваль змушений був відпустити маляра додому.

Семенов поїхав, а підполковника цілий день мучило почуття невиконаного обов'язку і гіркої тривоги. З незвичним для нього хвилюванням хапався він при кожному дзвінку за телефонну трубку і внутрішньо щулився, готуючись почути суворий голос комісара чи прокурора.

Але ні один, ні другий, немов забувши про нього, не викликали, і, ледве дочекавшись п'ятої години, Коваль з полегшенням пішов, точніше, втік з свого службового кабінету.

Втім, це відчуття полегшення швидко минуло — підполковник знову опинився в полоні гіркого незадоволення собою і тривоги не так за себе й своє майбутнє, як за долю засудженого художника.

Почуття безсилля, звичайно не властиве Ковалю, тепер висмоктало з його жил усю кров і важким тягарем лягло на душу...

Біля свого будинку підполковник узяв себе в руки — згадав, що сьогодні п'ятниця — день, коли Наталя вдома, а він не хотів, щоб дочка бачила його схвилюваним.

Обідаючи, Коваль посміхався, намагався жартувати. І тільки опинившись у домашньому кабінеті, перестав силувати себе, — важко опустився в крісло і, підперши руками голову, стомлено склепив очі.

Не допомагало. Все одно перед ним стояли люди — Сосновський, Ніна, Петров, Семенов, комісар, Тищенко; все одно в думках його дивно перепліталися їхні долі.

Потім він згадав про повідомлення, яке вчора принесли з експертизи фотокарток і яке все заплутало остаточно, бо знову повертало розшуки до початкової, вихідної точки.

Експертиза встановила, що половина обличчя на клаптику фотографії, знайденому Ковалем, співпадає з тією ж половиною обличчя на фото Семенова. Проте обличчя, сфотографоване на клаптику,— значно молодше, що можна віднести на рахунок давності фотографування або на рахунок ретуші негатива, яка згладжує зморшки.

Одночасно експерти заявили, що риси обличчя Семенова і Петрова настільки ідентичні, що ці висновки можуть в однаковій мірі стосуватися як Семенова, так і Петрова. Тому не виключена можливість, що ця половина обличчя належить самому керуючому, який з невідомих причин порвав своє власне невдале зображення.

Про Петрова підполковникові не хотілося думати. Він весь час сплутував карти, несподівано виринаючи там, де Коваль менш за все сподівався з ним зустрітися.

От і у версії з Семеновим. Безглуздо припускати, що в Петрова вдома зберігалася фотографія двійника, майбутнього убивці дружини.

А якщо на клаптику знято самого Петрова і маляр не має до нього ніякого відношення? Тоді нащо була вся ця морока з Семеновим?! Чи, може, це не Семенов, а Петров відсиджував у виправно-трудовій колонії?

«Чортзна-що! Зовсім зарпортувався! — розсердився на себе Коваль.— Так можна до геркулесових стовпів дурості дійти. Адже прекрасно відомо, що в повоєнні роки, коли Семенов був у колонії, Петров працював на Україні!..»

Закінчуючи бесіду з маляром, підполковник спитав, чи не знає він кого-небудь у цьому місті, наприклад, Петрова Івана Васильовича, керуючого трестом «Артезіанбуд»?

Семенов відповів на запитання негативно.

Відпустивши маляра, Коваль доручив оперативним працівникам взяти його під нагляд. Проте Семенов не викликав будь-якої підозри. Одержавши з рук підполковника довідку, залізничний квиток і гроші на харчування в дорозі, він вирушив прямо на вокзал. Там, у залі чекання, просидів у кутку аж до поїзда, нікуди не виходив, не пробував дзвонити з автомата. До нього теж ніхто не наближався.

Намагаючись зараз відігнати думки про Петрова, який немов мана стояв перед очима, Коваль підвів голову і знову помітив на стіні календар. Гладка цифра «20» вперто дивилася на нього.

Він підвівся і так само, як у службовому кабінеті, зірвав аркушик. Але тепер не викинув його, хоч і зібгав у жмені. Розтиснувши пальці і розгладивши аркушик, поклав його під скло на столі.

Наталя нечутно ввійшла до кабінету.

— Тату, можеш приділити мені трохи уваги?

— Будь ласка,— відповів Коваль, зрадівши цієї хвилини доньці, бо подумав, що вона врятує його від настирливих думок.

— Я мовби сто років з тобою не бачилась,— улесливим тоном промовила дівчина і сіла на диван.— Ти не розповів до кінця страшну казку. Чи їй ще немає кінця?

— Якби-то — казка! — зітхнув Коваль.— Я хочу серйозно поговорити з тобою.

— Про віщо? — спитала Наталя.

— Про нас із тобою.

— А страшну казку?

— Це те саме.

Наталя здивовано звела брови.

І Коваль, забувши, що хотів відірватися від справ, почав розповідати про свої тривоги.

— І ось тоді, Наталонько,— говорив він,— я став, як легінь перед трьома шляхами: ліворуч підеш — коня втратиш; праворуч — кінь залишиться, але сам загинеш; прямо підеш — і сам не врятуєшся, і коня втратиш... А в мене тільки два шляхи було, втім, навіть не два, а один. Я пішов ним, та ось про тебе не подумав...

— Що ти про мене не подумав, тату?

— Тепер, якщо комісар і прокурор не підтримають мене, не дадуть можливості продовжити розшуки, буде кепсько. А в них є всі підстави не вірити мені більше. Хоч версія, що вбивця — Сосновський, тепер під сумнівом, але я ж нічого іншого не виявив, не знайшов, не довів... А далі що? Тищенко виявиться правий, а Сосновський — убивцею. Всі вважатимуть, що підполковник Коваль виживає з розуму, і мене випхнуть у відставку. Можливо, навіть без пенсії... Як ми тоді з тобою, щучко, га? На твої юні плечі?

Наталя глянула на батька допитливим поглядом. Але підполковника це не збентежило. Відкриваючи для себе очікуване, та від цього не менш приємне, він подумав, що Наталя розуміє його і на неї можна покластися.

— Вчинити, донечко, інакше, ніж підказує сумління, значить, перекреслити все, чим живе людина. Це — взяти під сумнів те, що робив досі... Розумієш?.. Якщо тут мені

не повірять більше, доведеться самому звернутися до Генерального.

Наталя мовчки кивнула.

— А як би ти зробила?

— Так само,— тихо відповіла донька.— Дивне запитання. Якщо через твою помилку може загинути людина, як тоді житимеш на світі?..

— Помилка, очевидно, не тільки моя...

Наталя відчула жорстокість своїх слів і, щоб пом'якшити їх, підійшла ближче до батька:

— Таке жахливе те, що ти розповів!.. Бідолашний Дік!

— Виходить, будемо ще боротися? — посміхнувся Коваль, підводячи голову.

— Аякже! Ти дужий. Я завжди пишалася тобою, звичайно, у душі... І великий хитрун! Ти й зараз нитаєш, а сам уже все вирішив, я тебе знаю...

— Ох ти, моя люба...— прошепотів Коваль, думаючи, який він був самотній після смерті дружини, як тяжко без друга, з яким можна про все поділитися, і як добре, що в нього ось тепер знову є такий друг — доросла донька.— Треба чекати не на крацій поворот подій, а на гірший. І бути готовим до нього. Тоді удача — як подарунок долі, а невдачу легше перенести...

— Слухай, тату! — несподівано перебила Наталя.— Але ж ти недобре думавш про людей, про своїх товаришів. Невже тільки підполковник Коваль намагається розібратися у цій історії? А інші — проти, так? Всі інші — за несправедливість?

— Ні, Наталюшко, не проти, звичайно. Навпаки. Але справа так заплуталася, що зараз тільки я можу розв'язати зашморгані вузли. Нові деталі, ще розрізнені, непереконливі, тільки мені дещо свідчать. Іншим вони можуть здатися фантасмагорією, плодом стомленої уяви... У нас трапляються випадки професійного захворювання, коли оперативникові або слідчому починає здаватися, що він припустився помилки. Ця думка терзає його, він нервує, смикає людей... Невпевність у собі, яка так само шкідлива, як і віра в свою непогрішимість, розвивається, і тоді людина повинна покинути цю роботу... Ось і про мене можуть так подумати...

— Але ж ти здоровий!

— На всі сто процентів! А що стосується відповідальності, то вона теж повністю на мені... Бувають складні службові взаємини — тобі цього ще не зрозуміти,— і коли

доведеться когось покарати чи то за помилку, через яку терпить Сосновський, чи за фальшиву тривогу, яку я підняв,— покарають, звичайно, мене. І справедливо. Я цього не боюсь. Але побіжно покарають і тебе. Це вже біда. Ось чому й ділюся з тобою...

— Дивно чути, Дік! — сердито відповіла Наталя. — Що значить якесь покарання порівняно з життям людини! Адже ти кинувся б рятувати людину з-під коліс поїзда, правда, чи витягати її з води? Чому ж зараз вагаєшся?..

— Я не вагаюсь, Наталонько.

Коваль мерзлякувато пересмикнув плечима. Наталя помітила цей порух.

— Тобі холодно? Уже топлять! — Вона підійшла до батареї парового опалення і торкнулася її долонею. — Гаряча... Яке щастя, що нам нарешті провели опалення. Так намучилися з дровами та вугіллям! Бруд, пилюка... У мене на сукнях і досі сажка. І все одно було холодно...

«Убивець той, хто убиває тіло, але тричі убивець, хто убиває дух», — згадався Ковалю вислів, який вперше спав на думку під час наради в «Артезіанбуді». — Чи може тричі убивець стати звичайним убивцею, зняти руку на людину?..»

Коваль підвівся, зробив крок і раптом зупинився, мов укопаний.

— Як ти сказала, Наталю, — з дивним виразом на обличчі обернувся він до доньки. — Повтори, що ти сказала...

— Я кажу... Ну... — затнулася дівчина. — Добре, що у нас тепер парове опалення...

— Ні, пі, — швидко кинув підполковник. — Що ти сказала про сажу, про сукні?

Наталя здивовано дивилася на батька.

— Нічого я не сказала. Сукні, кажу, бруднилися. Бувало, хоч як стежиш, щоб не торкнутися, а все одно — у сажі... Чистила одяг, намагалась палити акуратно...

Та Коваль уже не слухав доньки. Не помічаючи її більше, почав у якомусь сум'ятті міряти кроками кімнату. Потім кинувся в сні і став одягати пальто.

— Ти куди?

— У справах.

— Та вже на дванадцяті!

— Нічого, нічого, — відповів Коваль, у поспіху не падаючи в рукава. — Все йде прекрасно, щучко! Лягай спати. Я приїду не скоро...

Хапливо надів кашкета і зник за дверима...

Десь близько дванадцятої Коваль натискав кнопку дзвінка на дверях прокурора області.

Його довго не впускали, робітниця розпитувала, хто, до кого, і тільки опісля двері відчинив сам прокурор.

— Що сталося, Дмитре Івановичу? — як здалося Ковалью, незадоволено і стривожено спитав він, застібаючи нічну піжаму.

— Усе поясню зараз, Іване Пилиповичу, — швидко промовив Коваль, проходячи у передпокій. — Потрібна санкція на обшук у Петрова. Пробачте, що серед ночі турбую. Треба поспішати, поки не знищено докази... Кожного дня може початись опалювальний сезон. Осінь, холоднеча...

— Що таке? До чого тут осінь, опалювальний сезон?

Прокурор уже повністю прокинувся, голос його звучав суворо.

— Через кілька годин усе стане на своє місце, Іване Пилиповичу, — відповів Коваль. — І справжній убивця Петрової буде відомий... або я подаю у відставку.

— Що за мелодраматичні жести! Поясніть спокійно...

— Іване Пилиповичу, сьогодні закінчується відстрочка по справі Сосновського. Завтра ви спитаєте, на якій підставі я вимагав цієї відстрочки. Завтра будуть ці підстави...

Згадайте, Іване Пилиповичу, що ви самі говорили на нараді! Я запам'ятав. Ви підкреслили, що коли Ніна Андріївна перед фатальним днем кілька разів приїздила на дачу і чоловік про це не знав, то слід з'ясувати, для чого вона їздила. Одна чи з кимось? До кого? Могла відвідувати Сосновського. Але, можливо, у неї був коханець, з яким вона зустрічалася на своїй дачі. Тоді хто він?.. Якщо ж, говорили ви, не до Сосновського і не до будь-якого іншого чоловіка, то навіщо все-таки вона їздила в Березове одна?..

Потім ви сказали, що не слід скидати з рахунку місцевого жителя, який засвідчив, що бачив у Березовому Петрова, а насправді — Семенова. Якщо так, то, можливо, між Петровою і Семеновим були якісь таємні взаємини. Припустимо, що Ніна Андріївна знала щось погане про маляра і він розправився з нею. Фото Семенова вона сама могла розірвати і викинути.

Відповіді на ці запитання, сказали ви, може дати повторний обшук на дачі Петрових.

Я не провадив цього обшуку, бо повністю зайнявся Семеновим, не дуже вірив, що це потрібне, і, головне, не хотів передчасно тривожити керуючого «Артезіанбуду».

Тепер я переконаний, що обшук дасть відповідь на запитання. І тільки в тому разі, якщо проведемо його негайно.

— Але слідчий зараз у відраджєнні. Що ж ви, берете це на себе?

Коваль швидко кивнув.

— Гаразд,— погодився прокурор.— Та дивіться, не наламайте дров!.. Поясніть Петрову, з якою метою провадиться обшук...

Через півгодини Коваль разом з лейтенантом оперативником дзвонив у квартиру Петрова.

Керуючий трестом зустрів підполковника в штуди і, не вислухавши як слід, розкричався:

— Неподобство! Піднімаєте серед ночі! Я буду скаржитися вашому начальникові управління, до міністра піду! Чортзна-що! Обурливе порушення законності! Після закінчення справи знову чогось шукати! Нісенітниця якась!.. Ну, шукайте, шукайте, що вам треба!..

Але Коваль не цікавився міською квартирою Петрова.

— Одягайтесь, поїдемо у Березове,— коротко наказав він.

Й далі огризаючись, господар усе ж почав одягатися. Неслухняними зі сну руками він сяк-так надів костюм, накинув макінтош і, забувши капелюх, спустився разом з офіцерами міліції у двір, де їх чекав газик.

...Дорогою у машині панувала мовчанка. Так підїхали до Березового. Газик завернув до крайніх будиноків, зупинився, і лейтенант пішов запросити попитих.

— Ви розумієте, що робите? — порушив мовчанку Петров.— Я вам не пішак який-небудь, товаришу підполковник!..

— Розуміємо, товаришу Петров,— відповів Коваль,— але обшук провести треба. Це і вас повинно цікавити.

На цьому розмова обірвалася. Знову запала тиша, чути було лише, як важко дихає обурений керуючий «Артезіанбуду».

Та ось лейтенант повернувся з понятими — мешканцями Березового, і газик знову замуркотів по шляху.

...На дачі Коваль перш за все кинувся до вітальні, в якій не так давно бачив літній халатик Ніни. Серце його радісно закалатало: халатик висів у кутку, на рокові, як і раніше. У вітальні панувало те ж безладдя, як і під час минулих відвідин дачі Ковалем, і пилюка грубим шаром вкривала усі речі, батареї парового опалення.

— Ще не топили цього року? — спитав підполковник керуючого.

Той пробурчав:

— Я тут не живу.

Коваль зняв халатик.

— Це халат Ніни Андріївни?

— Так.

Навіть при електричному освітленні на правому рукаві була помітна тоненька смужка сажі.

— Дача опалюється паровим казаном?

— Так. «Титаном».

— Інших печей у будинку нема?

— Ні, тільки у котельній.

Коваль повісив халатик назад і сказав:

— Ходімо до котельної.

Усі рушили за Петровим, який, відшукавши на кухні ключі, вийшов на подвір'я.

Але двері котельної, на подив самого хазяїна дому, виявилися незамкненими. Замок висів, ледь зачеплений дужкою за скобу, немов його накиннули похашцем.

Коли Петров увімкнув світло, усі побачили великий «титан» з водяним термометром, теж вкритий шаром пилу. Почорнілі від кіптяви дверцята були напіввідчинені.

Коваль мовчки скинув пальто, закотив рукав піджака і засунув руку в глиб печі.

Декілька секунд він порпався там і потім з переможним виглядом витяг згорнутий трубою, весь у сажі тоненький шкільний зошит.

Серед повної тиші розгорнув його.

«...Отже, я живу з убивцею! Я не знаю, що мені робити: хочеться кудись бігти, кричати, але я скам'яніла від жаху!

Я любила його. Я цілувала руки, якими він убивав! Боже, який жах!..

Ні, я не витримаю цього! Я зараз закричу на весь світ. Він вб'є і мене, але тепер мені все одно...»

Коваль швидко перебіг очима перші рядки, написані нерівним почерком, і згорнув зошит. Пошукав господаря дачі поглядом.

Той, іще нічого не розуміючи, але вже передчуваючи біду, намагався зберігати незворушний вигляд. Недбало притулившись плечем до одвірка, сердито позирав на підполковника.

Вони зустрілися поглядами. Наче схрестили ножі.

— Громадянине Петров, ви затримані, — промовив Коваль.

— Та ви здуріли, Дмитре Івановичу! — скрикнув керуючий трестом. — Як ви смієте?!

Витираючи ганчіркою сажу з пальців, Коваль кинув лейтенантові: «Обшукайте його!»

Поняті злякано поглядали на Петрова, який стояв з піднятими догори руками, поки лейтенант методично обмацував його одяг.

— Ну, за це ви поплатитесь, Коваль,— розлютився керуючий.— Я з вас погони здеру!

Але підполковник, здавалося, нічого не чув. Мовчки спостерігав, як лейтенант обшукував, і на обличчі його в цей час нічого не можна було прочитати, крім буденної втоми.

Коли обшук закінчився, жестом наказав вивести Петрова в котельної і піднявся у будинок, щоб скласти протокол.

29

Підполковник Коваль, замкнувшись і не відповідаючи на телефонні дзвінки, сидів у службовому кабінеті.

Підперши руками голову, забувши про все на світі, він читав шкільний зошит, вкритий плямками від сажі. Зошит, уже сфотографований як документ, був обгорнутий у чистий папір. Крок за кроком перед жадібним поглядом оперативника розкривалися останні дні Ніни Петрової.

«...Сьогодні світ, який здався мені таким прекрасним, за мить полетів у безодню. Мое життя розбилосся.

Те, що я довідалася, не вкладається в голову, думки плутаються, мене наче обгорнула чорна задушлива ніч...

Я задихаюсь... Хочу крикнути: «Люди, допоможіть мені!» — але... мовчу. Кожне слово буде коштувати мені життя... Втім, я все одно уже майже мертва... і ніхто не може мене врятувати...»

Коваль перегорнув сторінку:

«...І ось взимку минулого року у нашому домі з'явилася нова людина. Її привів чоловік і сказав: «Знайомся, мій двоюрідний брат Володимир».

Я дуже зраділа, бо в мене родичів немає — наше поліське село Криниці фашистські виродки зрівняли з землею, і всі мої кривні загинули. Тільки я врятувалася, бо за день до облави пішла із запискою в ліс, до партизанів. У чоловіка теж нікого не було, і ми колись жартували, що, як Адам і Єва, покладемо початок новому людському роду... Але з дітьми нам не пощастило. Спочатку Іван не хотів їх, я покалічила себе,— і вже не могла стати матір'ю...

Першої хвилини, коли Володимир зайшов, я завмерла від подиву, такий він схожий на мого чоловіка.

Потім розгнівалася: «Чому ти приховував від мене свого брата?!»

Іван пробурмотів у відповідь, що вважав його загиблим і ось тільки тепер знайшов.

Володимир старший за Івана на вісім років. Він живе у Брянську і дуже захворів. Лікарі виявили у нього пухлину мозку.

Потрібна складна операція, яку можуть зробити тільки у нашому місті, у клініці відомого нейрохірурга...

Домогтися, щоб оперував сам професор, було нелегко. Навіть Іван, незважаючи на свої зв'язки і знайомства, не брався за це. А я дивилася в погаслі, пусті очі Володимира, і мені ставало дуже боляче. Чомусь здавалося, що це не брат, а сам Іван, постарілий, хворий, змарнілий...

Я добилася прийому в професора, і він зробив операцію.

Пухлина виявилася невеличкою, і Володимир швидко одужував. Мені не подобалось, як харчують у лікарні, і я щодня носила йому обід з дому.

Через півтора місяця Володимира виписали. Але, дивна річ, хоч пухлину вирізали, погляд у нього залишився такий же порожній, тупий, як і раніше. Можливо, причиною цього була не пухлина; просто в Іванового брата відлюдкуватий, похмурий характер. Я подумала, що, певно, він багато тяжкого зазнав у житті.

У день повернення Володимира з лікарні я влаштувала справжній бенкет, і незабаром він поїхав додому.

На Травневі свята цього року брат знову приїхав. Другого травня вирушили на дачу. День був спекотливий, і ми влаштували пікнік на галявині, у молодій сосновій посадці.

Увечері того ж дня повернулися до міста. Іван пив мало, а Володимир сп'янів. Коли приїхали, чоловік сказав, що в нього невідкладна справа, й пішов.

Ми залишилися вдвох з Володимиром. Він безцеремонно поліз до буфета і почав пити горілку, чарка за чаркою. З кожною чаркою ставав похмуріший, очі налялися кров'ю, мені навіть зробилося моторошно.

— Ось поскаржусь Іванові, — погрожувала я, — що ви не слухаетесь, і він завдасть прочухана...

— Хто, Іван? Тобто Костька? — п'яно посміхнувся Володимир. — Я з нього малим не раз штани спускав!

— Який Костя! Іван... — повторила я, лякаючись, що Володимир від горілки почав заговорюватись.

— Не Іван він! По-справжньому — Костянтин. Зрозуміла?

— Нічого не розумію, — призналася я.

— Ех, дурна макітра! — вигукнув Володимир і знову налив собі горілки.

Я спробувала забрати пляшку.

— Володю, ви хоч і родич, але неподобства я не дозволю!

— Родич. Двоюрідний, — якось дивно осміхнувся Володимир. — Тобто: нашому тину ваші ворота... Рідний брат я! Велика людина твій чоловік, а мені — рідна кров, — раптом підморгнув він. — Так що ти, Нічко, повна мені є зовиця, тобто братова... І не маєш права кривдити.

— Яка ж рідна кров, — не погодилась я. — Ви ж двоюрідні.

— Рідні! — з п'яною впертістю наполягав Володимир.

— Які ж рідні, коли й прізвища різні. Ми Петрови, а ви — Семенов.

— Петров! — скривив губи Володимир. — Такий він Петров, як я піп. Одной матері ми, одного батька — тобто Матвія Семенова. Он що...

— Ви п'яний, Володю, йдіть відпочивайте.

— Я — тверезий, — упирався той, намагаючись ще налити собі горілки. — Я її у війну відрами глушив. А Ванько твій — насправді Костя. Сталася з ним замолоду пригода, тобто убив з дурного розуму бабу з байстрам, от і довелося міняти шкуру... У війну людина копійки не варта, один дих — і нема на світі, однією більше, однією менше — все одно, а в мирний час справа інша...

Я скам'яніла, ще не все розуміючи, але вже відчуваючи, що Володимир говорить правду.

А він, схаменувшись, подивився на мене зовсім наче тверезим, але якимось дуже важким поглядом.

— П'яний я, Нічко, давно горілочку вволю не споживав, базікаю... Ти забудь, не казав я нічого...

— Ні, ні, — немов прокинулася я. — Договорюй. Все кажи! Тільки правду! Не хочеш зараз, прийде Іван — при ньому скажеш!

Володимир розгубився.

— Жінка ти йому. Тобто знати повинна... — тихо промовив він. — Тільки наказував і тобі не відкриватись...

І врешті, слово по слову, Володимир розповів мені все. Самі вони з Мінська. У тридцять другому році батька,

Матвія Семенова, який мав заїжджий двір на околиці, розкуркулили, і молодший син — Костя — подався до Москви. Там він нікав по базарах, знайшов собі друзяк.

Одного разу вирішили пограбувати знайому стрілочницю, яка жила з сином у залізничній будці. Стрілочницю і хлопчика зарізали, але нічого не взяли, бо жінка встигла закричати і до будки підбігли люди.

Костиних друзяків схопили, а він устиг сховатися у нічній темряві і стрибнув на ходу в порожняк.

Опинився у Запоріжжі. Декілька місяців ховався, а потім, виправивши у паспорті прізвище Семенов на Соменов, поїхав до Одеси. Працював у каменоломнях, але дуже боявся, що його і там знайдуть.

— У гуртожитку потоваришував з однолітком Петровим, — розповідав Володимир. — Потім вони вирішили податися в Крим. Костя підмовив якогось вуркагана убити Петрова.

Йшли вночі, вздовж моря. Дорогою вуркаган приєднався до них і вдарив Петрова залізною палицею по голові. Паспорт убитого віддав Кості... От знай і мовчи, — закінчив Володимир. — Ти з нами тепер одна компанія, одним мотузком зв'язана... А він тобі — чоловік і красиве життя робить...

Я була ні жива ні мертва. Спочатку думки металися, як поранені птахи, потім усе в мене скам'яніло: і думки, і почуття. Я навіть плакати не могла. Сльози душили мене, але очі були сухі...

Володимир знову почав пити, час від часу кидаючи на мене похмурий погляд. Я вже не перебаранчала йому.

Мовчала, і він теж більше не промовив ні слова.

Та раптом мене прорвало — я залилася сльозами. Мабуть, ніколи так не ридала, як того вечора.

Плакала довго. Коли почала опам'ятовуватися, побачила, що Володимир вже не сидить за столом, а дримає, розкинувши руки, на дивані...

Потім знову й знову минав час. І нарешті з'явився мій чоловік.

«Мій чоловік!» — я пишу зараз ці слова і згадую, скільки радісного, світлого і щасливого містили вони. Адже я любила його!

— Ти чому така червона й зарюмана? — відразу сполошився він. — Хто тебе скривдив? Володька? — спитав, сердито зиркнувши на сонного брата.

Я не могла й слова сказати. Я ще не мала сили з ним

говорити. Дивилася, не зводячи очей, і мені здавалося, що божеволію. Адже ось він, поруч, мій справжній Ваня!

Я навіть підвелася і, повагавшись якусь мить, — ні, звичайно, це все була маячня п'яного Володимира! — обійняла чоловіка за шию руками.

— Ваню, любий... Це ж — брехня! Ти — Ваня Петров, а не якийсь Костя Семенов... Ти чистий, трудівник, і твої руки зовсім не в крові... Це ж так страшно було слухати!..

Чоловік відштовхнув мене так, що я ледве встояла на ногах. Одним стрибком він опинився біля дивана і буквально підняв у повітря Володимира. Потім кинув його на підлогу і почав топтати ногами.

Я закричала і кинулася прикрити Володимира. Іван був страшний: очі його горіли божевільним вогнем, він брідко лаявся і, тільки втямивши, що б'є мене, а не брата, зупинився.

Потім сів на диван і мовчки дивився, як, похитуючись, підводжусь я з підлоги.

Володимир заповз у куток і не наважувався стати на ноги.

Запала важка пауза, в якій було чути, як важко, немов астматик, дихає мій чоловік.

— Ніно, — вимовив він нарешті. — Коли вже так вишло і не вберіг тебе від цього, — сідай, слухай. Ти моя дружина, я люблю тебе, ти маси усе знати. Ти зрозумієш...

Я сіла на стілець. Руки і ноги у мене тремтіли. Від хвилювання не відчувала, як болить побите тіло.

— Мабуть, я вищеп, що не розповів раніше, — почав він...»

У двері кабінету лунко постукали. Підполковник одірвався від зошита і оглянувся, немов повертаючись у навколишній світ.

Подивився на годинник, згадав, що на цей час наказав привезти Петрова із слідчого ізолятора.

Сховав зошит у стіл, підвівся, щоб відчинити двері.

30

— Отже, ви повторюєте зараз те, що говорили слідчому Тищенку і мені кілька місяців тому, у травні, — втомлено резюмував підполковник і відвернувся до напіввідчиненого вікна.

— Ще тисячу разів можу повторити! — вперто блиснув очима Петров. — Сімнадцятого я повернувся додому з

роботи о восьмій вечора. Дружини не було. Тому я відразу повідомив міліцію по телефону 02. Потім подзвонив у Жовтневу лікарню, яка була того дня черговою. Мені відповіли, що є два нерозпізнані трупи жінок. Я поїхав туди. Мені показали одяг цих жінок — дружини там не було. Потім знову дзвонив по різних лікарнях, але Ніни не знайшов. Вранці вісімнадцятого травня я сам прийшов у міліцію і написав про це заяву і тільки надвечір довідався, що Ніну знайшли вбитою...

Підполковник, не дивлячись на Петрова, повільно стукнув кісточками пальців по столу. Потім рвучко повернувся:

— У вас є родичі?

Керуючий «Артезіанбуду» не поспішав з відповіддю.

— У Запоріжжі — небіж, Барсуков Микола, — врешті сказав він. — Якого я років з двадцять не бачив...

— А ще? — не зводячи щільного погляду, спитав Коваль, коли Петров замовк. — У Брянську?

— У Брянську? — здивовано перепитав керуючий трестом, і в очах його відбилосся якесь прояснення, немов він раптом згадав те, що давно забув. — Так, звичайно, є і в Брянську. Двоюрідний брат, Семенов Володимир Матвійович, адреси його я не знаю.

Серце у Ковалю закалатало прискорено. Такий стан буває у мисливця, коли він виходить на слід небезпечного хижого звіра.

— Весь час ви твердили, що родичів у вас немає...

— Я думав, йдеться про батьків, рідних братів та сестер. А це ж — далекі!..

— Не дуже, — ледве стримуючи хвилювання, зауважив підполковник. — Коли ви востаннє зустрічалися із своїм братом?

— Востаннє бачив його — дайте згадати... років з десять тому. Точно не пригадую. Проїжджаючи через наше місто, він знайшов мене. Після того не дзвонив, не писав жодного разу, таким чином, зв'язок знову було втрачено.

— Ви, певно, не заперечували б побачити зараз брата, з яким втрачено зв'язок?

Керуючий трестом застиг, потім швидко закліпав очима.

— Я не розумію вас.

— Здається, висловлююсь цілком зрозуміло.

— Дивні жарти у міліції, — ображено пробурчав Петров.

— Жодних жартів... Але коли ви не бажаєте бачити родича, відкладемо цю зустріч... А зараз підпишіть протокол. Більше додати нічого не хочете?

— Ні,— різко відповів керуючий трестом і взяв простягнуту йому авторучку.

Коваль хвилювався. Стільки років оперативної і слідчої праці, стільки справ, стільки людей, характерів, трагедій! Здавалося, уже назавжди мала виробитися професійна витримка і рівновага, а от хвилюється, як хлопчисько. Підполковник примусив себе спокійно складати папери на столі.

Петров відклав ручку і нетерпляче засовався на стільці, як людина, що її без потреби затримують.

— Тепер ви скажіть врешті,— звернувся він до підполковника,— на якій підставі мене заарештували? В ролі кого допитуєте? Весною запитували як свідка, як потерпілого...

Коваль немов чекав цього запитання. Витяг з шухляди чисті аркуші паперу.

— Заарештували вас на підставі постанови прокурора. А що стосується обвинувачення — вам сьогодні пред'являть. Бесіду нашу іще не закінчено. Скажіть, як ваше справжнє прізвище, ім'я?

— Петров Іван Васильович,— незворушно відповів керуючий.— По-моєму, Дмитре Івановичу, ви це добре знаєте.

— Мені здається, годі грати нам у хованки, Костянтин Матвійовичу. Розкажіть краще, чому живете під чужим ім'ям?

Керуючий, здавалося, задихнувся. Він підхопився, потім знову сів і отупіло, немов оглушений обухом, витріщився на Ковалья.

Безсило простяг руку до графіна з водою.

Підполковник наповнив склянку.

— Звідки вам відомо? — жадібно проковтнувши воду і не витираючи краплі на підборідді, спитав Петров.

— Все, що потрібно, нам відомо,— суворо відповів Коваль.— Але я хочу, щоб ви самі розповіли. Це у ваших інтересах.

Петров, нахиливши голову, пробурмотів щось невиразне. Коваль помітив, як здулися вени у нього на скронях і стиснулись кулаки. Здавалося, він борювався сам із собою.

Аж тепер настала хвилина, коли Коваль міг покласти перед керуючим «Артезіанбуду» клаптик фотографії, знайдений на подвір'ї. Треба було зламати його внутрішній опір. Дати йому відчуття, що міліції відомо багато і відмовлятися не варто.

— Можу показати вам брата і на фото,— сказав Коваль, виймаючи із шухляди той клаптик.— Впізнаєте?

Петров підвів голову.

— Шкода тільки, що так порвали. Нащо було це робити?

В голосі підполковника звучало відверте торжество.

— Гаразд, — видушив з себе Петров. — Записуйте...

Справжнє моє прізвище Семенов Костянтин Матвійович. Народився у Мінську, на околиці, в тисяча дев'ятсот чотирнадцятому році. У тридцять третьому змушений був змінити прізвище ось з яких причин: у січні тридцять третього року я приїхав до Москви шукати роботу. У Мінську було голодно, думав, у столиці влаштуюсь. Але і в Москві довгий час вештався без діла. У березні зустрів на Білоруському вокзалі двох дядьків, які запросили випити.

Коли добряче сп'янів, вони запропонували обікрати квартиру.

Годині о десятій вечора ми вирушили до Покровських воріт. Там я стояв на варті, а вони залізли в квартиру.

Несподівано з'явилась міліція. Я злякався і втік. Від будинку почулись постріли. Хто в кого стріляв — не знаю.

Наступного дня я вештався біля того будинку і довідався від людей, що одного грабіжника вбили, а другого — затримали.

Я боявся, що й мене знайдуть, і вирішив утекти на південь. Грошей не було, я продав пальто і надумав змінити прізвище.

У якогось хлопця на Сухаревському ринку витяг з кишені документи. Паспорт був на ім'я Петрова Івана Васильовича, тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року народження. На цьому паспорті я наклеїв свою фотокартку і подався до Одеси. Там працював у каменоломнях, жив у гуртожитку. Потім переїхав до Маріуполя, працював на «Азовсталі».

Тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року профорганізацією був відряджений на навчання. Вступив у Донецький технікум водного господарства. Закінчив його у липні тридцять дев'ятого. Спочатку працював у Миколаївській та Одеській областях по водопостачанню. Потім бурив артезіанські колодязі в Запоріжжі, Херсоні. Під час війни працював на будовах у Середній Азії. У сорок третьому році за викликом повернувся на Україну, працюю весь час у системі «Артезіанбуду». Був спочатку прорабом, потім начальником ділянки, головним інженером тресту, тепер керуючий...

Одружився відразу після війни на Ніні Андріївні Крав-

ченко, тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року народження. Дітей у нас не було.

Родичі мої: брат — Семенов Володимир Матвійович, тисяча дев'ятсот шостого року, живе у Брянську, адреси його не знаю, бо ніколи у нього не був. Старша сестра — Віра Матвіївна, яка жила у Запоріжжі, померла. Залишився її син — Барсуков Микола.

Батьки мої давно померли, дати не знаю, бо з родичами ніяких зв'язків не підтримував...

Керуючий трестом закінчив розповідь і похмуро стежив, як підполковник квапиться записати останню його фразу.

— От і все,— додав він.— От і все,— ще раз повторив стомлено.— Ціле життя присвятив праці на благо Батьківщини...

— Де ви жили у Москві у 1933 році?

— У своєї далекої родички Павлової Гафії Титівни.

— Невідомі, з якими ви брали участь у пограбуванні, знали місце вашого мешкання і прізвище?

— Так. Знали.

— А ви їхні?

— Не знав.

— Чи розповідали ви родичам про цю подію?

— Брат мій Володимир був тоді в армії, надстроковим, а з Павловою я поділився, так само з її чоловіком. Чоловіка її потім убито на фронті. Павлова та діти теж загинули.

— Яким шляхом ви підтримували зв'язки з родичами?

— Вперше після війни з братом Володимиром я зустрівся у тисяча дев'ятсот п'ятдесят третьому році, коли потрапив до Брянська у відрядження. Минулого року взимку брат приїхав до нашого міста, тут йому зробили нейрохірургічну операцію, видалили пухлину. Весь час він був у клініці. До мене завітав тільки попрощатися. Наступна наша зустріч відбулася на ці Травневі свята. Володимир приїхав сам, без дружини, пробув неповних два дні і поїхав...

Я раніше говорив, що ніяких зв'язків з рідними не підтримував, тепер уточнюю: іноді брат дзвонив мені на квартиру з Брянська; коли я був дома, то розмовляв з ним, а коли мене не було — розмовляла дружина.

— Які взаємини були у вас з дружиною?

— Прекрасні.

— Знала дружина, що справжнє прізвище ваше Семенов?

— Так.

— За яких обставин і коли вона про це довідалась?

— Точно не пригадую. По-моєму, вона дізналася про це від покійної сестри, яка жила в Запоріжжі і у тисяча дев'ятсот п'ятдесят першому приїздила до мене в гості.

— Цікавилася Ніна Андріївна, чому у вас не своє прізвище?

— Я змушений був розповісти їй історію, зв'язану із зміною прізвища.

— І як вона реагувала?

— Як і кожний реагував би на її місці. Жалкувала, що так сталося.

— Сварилися ви коли-небудь?

— Дуже рідко. Але в сім'ї всяке буває.

— Загрозувала Ніна Андріївна викриттям?

— Так. Одного разу ми посварилися на ґрунті ревнощів. Це сталося років зо два тому. Хтось підкинув анонімку, будім я гуляю із своєю молоденькою секретаркою Валею. Я заявив, що їй мені не подобається, як на неї витрішкується на дачі цей Сосновський. Але дружина тільки розсміялася, а потім сердито сказала: якщо я не перестану зустрічатися з секретаркою, вона піде до міліції і заявить про мов минуле. Після такої розмови я, звичайно, звільнив Валею з тресту, і наше сімейне життя налагодилося...

Зрештою, після довгих вагань я вирішив піти й признатися. Але не здійснив свій намір з такої причини: перш ніж іти признаватися, подзвонив до прокуратури міста і, не називаючи себе, розповів, що в тисяча дев'ятсот тридцять третьому році, хлопчиком, брав участь у крадіжці, спитав, куди мені заявити.

Прокурор відповів, що за давністю це вже прощено. «За язик вас ніхто не тягне. Живіть і працюйте, якщо тепер ви чесно працюєте...» — Керуючий трестом перевів подих. — Ось чому я не пішов признаватися,— закінчив він...— До речі, про Сосновського. Дозвольте вас запитати?

— Запитуйте.— Ковалю згадалася рибалка на Дніпрі, дискусія з Петровим про строки давності. Йому вже було зрозуміло, про кого тоді мовилося.

— До мене дійшла чутка тут, у слідчому ізоляторі, що вирок цьому виродку виконано. Це вірно?

Хоч як намагався керуючий вимовити ці слова спокійно, голос виказував його хвилювання.

Коваль торжествував у душі. Адже це він потурбувався, щоб така чутка докотилася до Петрова. Підполковник не

відповів на запитання, тільки опустил очі, усім своїм виглядом дозволяючи думати, що чутка вірна. Мовчки підсунув Петрову протокол для підпису.

Той підписав автоматично, випростався, у вигляді його знову з'явилося щось від колишнього керуючого трестом. Невидющим поглядом ковзнув по конвоїрові, який на виклик Ковалья з'явився у дверях.

— Дозвольте ще одне запитання?

— Чи не забагато? — іронічно промовив Коваль. — Тут запитую я.

— У мене запитання, на яке ви обіцяли відповісти. За яким правом мене затримують? У чому звинувачують чи підозрюють? Крадіжка в Москві — справа давно минула, а паспорт свій я можу поміняти на справжнє прізвище...

— У чому підозрюють?.. У вбивстві Ніни Андріївни Петрової, — різко відповів Коваль.

— Із спробою згвалтувати власну дружину? — саркастично відпаривував керуючий трестом.

— Із спробою інсценізувати згвалтування, — в тон йому відповів підполковник і кивнув конвоїрові.

— Ти, либонь, збожеволів, Коваль! — вигукнув керуючий, зупинившись перед відчиненими конвоїром дверима. — Подумай, що робиш! А Сосновський?! Що ж це, виходить, ви невинного розстріляли?!

І Коваль вперше побачив, як сміється керуючий трестом. Щоправда, це був істеричний сміх. Петров-Семенов реготав до сліз.

Потім враз затих і вже без посмішки промовив:

— Вимагаю папір і чорнило для заяви прокуророві республіки!

— Папір і чорнило ви одержите, — незворушно відповів підполковник. — Ведіть! — наказав конвоїрові.

Та ще довго після того, як за Петровим-Семеновим зачинилися двері, підполковник стояв посеред кабінету і немов усе ще бачив перед собою керуючого, який сіпався у випадку сміху...

31

«Я не сплю вже декілька ночей. І всі ці ночі й дні у голові не вкладається те, що сталося. Часом здається, що я божеволію.

Ту першу ніч просиділа в їдальні, не підводячись із стільця, і сон тікав від мене.

Чи можна передати на папері мій стан? Мабуть, ні. Я не спала не тільки тому, що боялася чоловіка, хоч він і попередив: «Дивись, не надумай донести. Я захищатимусь, і моє життя варте твого». Я не спала тому, що в душі моїй завалився світ і я стояла над його уламками.

Іван, втім, не знаю, як його тепер називати, — був моєю єдиною любов'ю, моїм світом. Я закохалася в нього по-дівочому — відразу, навіки, — і тепер, коли думаю: чому, за що? — не можу відповісти собі.

Так, спочатку він мені теж здався дещо сухуватою, навіть неприємною людиною. Але після перших побачень сталася зі мною дивна зміна. Я втратила владу над собою, мої вчинки й думки почали визначатися іншою волею, всім, що було пов'язане з Іваном. Його обличчя, яке спочатку здалося мені грубим, набрало незрозумілої принадності, його жести, манери, навіть своєрідна хода, — все стало привабливим, його слова — найрозумнішими, його бажання — невідмінними. Я немов потонула в ньому, розчинилася, стала маленькою частинкою величезного світу цієї сильної людини.

Потім ми одружилися. Він набагато старший від мене, але я цього не помічала, а може, саме тому мені здавалося, що Іван мудрий, — він немов відкривав дорогу в життя, і мені легко було йти за ним...

Я зазнала щастя!..

Я знала щастя!.. Якщо кому-небудь доведеться прочитати ці рядки, нехай не осуджує мене за такі слова... Тим гострішим мій біль, тим тяжча відплата.

Тепер для мене немає на світі любові, немає віри, немає людини...

Наступної ночі я не пішла до спільної спальні, а замкнулася в кабінеті чоловіка і засунула стілець у ручку дверей.

Але й тут не могла спати. Все розмовляла з ним, з Іваном, який в цей час спав у другій кімнаті, але все одно білим привидом стояв посеред кабінету — навпроти мене. Я все ще розпитувала його, намагаючись побачити в привида очі, все сподівалася, що він по-справжньому відкриється і знайдеться йому якесь виправдання, що раптом усе виявиться брехнею, помилкою.

Краще б я була божевільною. Адже божевільня — це тільки хвороба. А хворобу можнавилікувати, хворого врятувати... Та якщо розум мій не помутився і все, що я довідалася, не маячня, що тоді може врятувати Івана і мене разом із ним?

Часом, втомившись від цих думок, від бесід із привидам, я, сидючи на дивані, починала дрімати, і тоді привид ставав криваво-червоним, підступав до мене, душив кістлявими руками, і я, задихаючись, прокидалася.

Я судила свої руки, які обіймали вбивцю, губи, що цілували його. Я судила серце за любов, катувала себе, бо інакше не могла.

Я стала собі огидною, бридкою, ненавиділа себе за довірливість і відданість, за свою щирість і сліпоту, я відмовила собі в повазі, без чого людина не може жити...

Минуло декілька днів такого роздільного життя у нашій квартирі. Володимир поїхав. Іван весь час, як, втім, і раніше, пропадав на роботі. Повертався пізно увечері, стомлений, похмурий, і відразу ховався у спальні.

Врешті він не витримав і спитав мене через замкнені двері:

— Доки отак буде?

Я мовчала.

— Ніно, нам треба порозумітися.

Я мовчала.

— З будь-яким твоїм рішенням я погоджусь, — говорив Іван далі. — Зрозумій, я змучився. Пожалій мене і саму себе. Навіть закон не був би до мене такий жорстокий, як ти. Чужі люди зрозуміли б...

Тоді я раптом згадала, що ось уже п'ять чи шість років Іван передплачує юридичний журнал і ретельно вивчає його. У мене сійнула думка. Я не встигла її висловити, як Іван сказав:

— Ти боїшся мене. Це боляче. Я наговорив дурниць. Не бійся...

— Я не боюсь, — відповіла я і витягла стілець з ручки дверей.

Іван не заходив.

Я штовхнула двері.

Він стояв біля порога такий безпорадний, нещасний, що в мене мимоволі стислося серце. Але потім воно знову скам'яніло.

— Ніно, — жалісно промовив він, — так не можна жити. — Я тридцять років страждаю, працюю, як чорний віл, сподіваючись, що мені простять помилки молодості, якщо, не дай бог, все відкриється... Але я винен іще перед тобою, я боюся втратити тебе, я люблю тебе... Прости мені, — і він упав навколінки на порозі.

Я сказала:

— Завтра ти підеш і все розкажеш, я не можу жити з убивцею. Ти відкриєшся людям, і не будемо думати про моє прощення.

— Це неможливо,— відповів Іван своїм рішучим тоном і підвівся.

— Тобі видніше,— сухо зауважила я.— Ти грамотніший від мене. Знаєш закони. Але, крім законів кримінальних, є ще закони людської совісті. Заради себе маєш повинитися і почати пове життя.

— Це неможливо, Ніно,— повторив він.— Це безглуздо врешті! Я не можу все втратити через твою примху.

Іван сердито грюкнув дверима, так і не зайшовши до кабінету.

Цієї ночі я не заснула дверей і, підтята втому, проспала сидючи декілька годин...»

32

— Розкажіть, що ви знаєте про свого молодшого брата — Семенова Костянтина Матвійовича.

Заарештований у Брянську Володимир Семенов нишпорив поглядом по столу і немов не чув слів Коваля.

— Про Костянтина, Костьку, як іноді ви його називаєте,— повторив той.— Може, вам заважає те, що він під іншим прізвищем живе?..— незворушно говорив далі підполковник.

При цих словах маляр Семенов злякано витріщився на підполковника. Потім опустил очі і став зосереджено розглядати свої ноги. Пауза затягувалася.

— Ніні Андріївні ви розповіли. Чого ж мені не хочете? — тихо промовив підполковник, і ці піби звичайні слова справили на Семенова враження грому серед ясного неба.— Правда, ви тоді добре сп'яніли...

Маляр підвів голову, і в його погляді Коваль помітив якийсь містичний страх. Губи Семенова ворухнулися.

— Ну, сміливіше,— підбадьорив його підполковник.— Вас тут за правду ніхто не поб'є, як тоді брат побив.

— Гаразд. Слухайте,— промовив вкрай розгублений маляр.— Костька мені, звичайно, рідний брат, тобто не Петров він, а Семенов Костянтин Матвійович. Як став Петровим,— не знаю. До тисяча дев'яцот п'ятдесят третього року мені про нього нічого не було відомо. А в п'ятдесят третьому він сам несподівано приїхав і розповів, що живе на Україні, але де працює і адреси не сказав. Я його називаю

вав рідним ім'ям Костька. Про те, що він називається інакше, не знав.

Минулого року, взимку, я приїхав сюди на операцію. Познайомився з жінкою. Вона його кликала Іваном або Іваном Васильовичем. Через свій хворобливий стан не мав сил цікавитися, що та як... От і все. Більше додати нічого не можу.

— Чи справді все, Семенов? — докірливо промовив підполковник. — А Ніні Андріївні ви більше розповідали. Згадайте, що вчинив ваш брат під Одесою, згадайте про ніч над морем, про юнака Ваню Петрова...

Маляр не міг відвести погляду від підполковника. Губи його засіпалися.

— Мені це відомо від Ніни Андріївни. З її свідчень.

— Свідчення Нінки?! — містичний страх охопив Семенова. — Як же вона може давати свідчення... мертва?!

— Звідки ви знаєте, що вона мертва, що вбита? Коли вбита? — швидко спитав підполковник.

Маляр мовчав. Він не міг справитися зі своїми руками, і пальці тремтіли так сильно, що Коваль затурбувався за чорницькою, за яку той ухопився.

— Брат мені повідомив, що — мертва, тобто убита, — ледве повертаючи язиком, промимрив Семенов.

— Ви приїздили до Березового сімнадцятого травня?

Маляр не відповів.

— Адже у нас є свідок. Людига, яка бачила вас у Березовому сімнадцятого вранці і тут, при понятях, впізнала. Ви це знаєте. Чого ж огинатися? О дванадцятій двадцять ви вийшли з електрички.

— Приїздив, — видихнув із себе Семенов.

— Навіщо? З якою метою? — спитав підполковник, не даючи маляру отямитись.

— Вбити Нінку, — похиливши голову, прошепотів Семенов.

— Ну ось тепер і розкажіть усе по порядку, — відкинувся на спинку стільця Коваль.

33

Петров-Семенов продовжував відмовлятися і нічого не хотів визнавати. Коваль не квапив.

Ось і цього разу, немов не помічаючи колишнього керуючого, що сидів перед ним, підполковник заходився підшукати нові документи у справу про вбивство Ніни Петрової.

Він старанно підклав лист з Міністерства охорони громадського порядку Білорусії, в якому повідомлялися дані про родину Семенових, потім протоколи допиту їхнього запорізького родича, довідку з архіву Московського карного розшуку, яка стверджувала, що в березні тисяча дев'ятсот тридцять третього року було зарізано з метою пограбування стрілочницю Дегтярьову та її чотирнадцятилітнього сина. У довідці зазначалося, що одного з грабіжників під час перестрілки було вбито, другого засуджено на десять років і він помер у колонії. Третього учасника банди — Костянтина Семенова — довго не могли розшукати, але перед війною, у тисяча дев'ятсот сороковому році, в одному із забутих шурфів під Одесою були виявлені останки людини з паспортом на ім'я Костянтина Матвійовича Семенова. Криміналістична експертиза встановила, що у прізвищі «Семенов» перше «о» виправлено з «е». Це і стало підставою для припинення дальших розшуків Семенова.

З Вятської області повідомляли, що у Петрова Івана Васильовича не залишилося живими жодного родича і місце перебування його невідоме.

Деякі з цих повідомлень і довідок Коваль перечитував уголос, немов не для Петрова-Семенова, а для самого себе, але так, щоб керуючий «Артезіанбуду» усе чув і переконувався, що карту його бито і своєю упертістю він нічого не виграє.

— Поясніть, яким чином ваш паспорт опинився у певідомого, труп якого знайдено в шурфі? — спитав підполковник, прочитавши вголос повідомлення одеської міліції.

— Чому «мії»? — глухо відповів керуючий. — Може, то й був якийсь справжній Семенов...

— А ви? Ви — привид Семенова? Чи двійник? По-моєму, вже встановлено, що ви — Семенов, а не Петров, паспорт якого ви витягли у Москві на Сухаревському ринку. Адже ви самі так заявили. Я допоможу вам згадати правду, — вів далі Коваль. — Слухайте свідчення вашого рідного брата. — І підполковник зачитав ще дужче спохмурнілому керуючому про те, як той найняв убивцю і забрав уночі під Одесою паспорт Вані Петрова.

Жодна рисочка не здригнулася на обличчі Петрова-Семенова, поки Коваль читав ці свідчення.

— Не згадали? — спитав підполковник, відкладаючи вбік протокол допиту маляра. — Гаразд. — Він потягся до шухляди столу. — Тоді я прочитаю вам свідчення вашої дружини... Пам'ятаєш зонит, який я знайшов у «титані»

на дачі? Це — щоденник Ніни Андріївни. Її сповідь. Ви нічого раніше не знали, адже так?

Підполковник помітив, як пожовкло обличчя керуючого і в очах з'явився божевільний вогник.

— Заспокойтеся,— попередив Коваль.— Це — копія. Оригінал зберігається у сейфі... Отже, читати вам чи ви самі розповісте?

— Так,— немов раптом прокинувшись, вимовив керуючий трестом.— Так,— повторив він.— Це була трагічна помилка юності, яка наклала відбиток на все життя... Уявіть моє становище. У країні робиться чортзна-що. Батька розкуркулили. Їсти нічого. Роботи для мене у Мінську немає. Перспектив ніяких. Їду до Москви.

Але й там не краще. Живу у далекої родички, старої, що вижила з розуму. Влаштуватися як слід не можу. Батько ж позбавленець! А жити хочеться, і добре жити. Навколо все кипить, життя вирує, а мені в ньому немає гідного місця. І весь час — злидні. Потрібні гроші, гроші, гроші!

Зустрівся з двома хлопцями — Вітькою та Миколою. У них знайома стрілочниця на залізниці. Кажуть, барахла багато, а живе сама з сином. Умовилися, пішли. Спочатку піли всі разом, а потім Вітька подав знак, навалилися вони вдвох на стрілочницю — зарізали. Я не різав, тримав хлопчика, щоб не заважав. Потім Микола підійшов — фіпкою йому горло різнув. Мене навіть запудило, блювати почав...

Тільки-но зв'язали барахло, почали вносити, а тут свистки — міліція. Я за будку забіг, чую — порожняк по рейках стукотить, надогнав, стрибнув на буфер...

Опинився у Запоріжжі. Два місяці в сестри ховався, потім виправив у паспорті «Семенов» на «Соменов» і рушив далі. Потрапив під Одесу.

Час був неспокійний, хто туди, хто сюди,— скрізь робочі руки треба, до паспортів не додивлялися. Пішов я працювати в кар'єр, у каменоломні.

А життя все одно не мав. Ні дня ні ночі. Кожної нової людини боявся, від кожного стуку здригався. Збожеволіти можна!.. Поруч у гуртожитку спав хлопчина — вятч Петров. Розповідав: батьки померли, один на білому світі як палець. Побачив я його паспорт — рік підходить, все підходить, наліпи свою фотографію — і живи спокійно хоч сто років... Сказав якимось він, що набридло у кар'єрі, поїде в Крим. Я порадив метрику запросити із своєї сільради, бо строк паспорта в нього закінчувався, а вже потім на нове місце перебиратися.

Так він і зробив. А тим часом я умовився з одним вуркою. За п'ятсот карбованців... Я йому гроші, він мені — паспорт і метрику Петрова.

Розрахувалися на кар'єрі, взяли клуночки та й гайда увечері в Одесу. Дорогою той вурка до нас приєднався, пішли разом.

Я заговорював Петрова, а він залізною палицею по голові вдарив. Сам я й пальцем не торкнувся...

— Ручки забруднити не хотіли. Усе чужими орудуєте, — не витримав Коваль. Він дописав сторінку протоколу.

— Про цей епізод більше нічого розповісти не хочете?

— Нічого, — розвів руками керуючий «Артезіанбуду». — Хіба те, що труп зіпхнули в шурф і паспорт свій я туди ж кинув... Далі пішов понад морем один, вже Іваном Васильовичем Петровим. З Костянтином Семеновим, мені здавалося, навіки було покінчено...

У кабінеті запала тиша. Підполковник механічно перегортав сторінки справи про вбивство Ніни Петрової. Затримався на великому бланку міністерства. Це була характеристика на керуючого «Артезіанбуду», надіслана ще в травні у відповідь на запит Тищенка. Небагатослівна, вона була схожа на господарський звіт. Суцільні цифри, короткі загальні фрази. План виконував на стільки процентів, у виконанні службових завдань виявляв себе вольовим організатором...

Коваль, зітхнувши, перегорнув сторінку і заглянув під виз справи, де лежала ще не підшита остання характеристика, підписана тим самим заступником міністра.

У цій не було таких фанфар, як у попередній, хоч теж панували цифри. Виконання плану, перевиконання, вольовий організатор, висування, нагороди. Але тепер уже було додано: по характеру замкнутий, небалакучий, з колективом нетовариський, були скарги на брутальність у поведженні з підлеглими. Висунутий на посаду керуючого, Петров І. В. довгий час не міг забезпечити успішне керівництво, дозволяв собі серйозні порушення у справі добору і розстановки кадрів, за що одержував адміністративні стягнення...

— Розкажіть про свій життєвий шлях. Як вам вдалося так просунутися по службі.

— Я не просувався. Мене праця посувала, Дмитре Івановичу. Снокою не знав, всього себе віддавав справі... Думав, чесною працею на благо суспільства заслужити прощення за помилки молодості. Вчився, старався.

З Одеси поїхав до Маріуполя, потім у Донецьк. Закінчив технікум водного господарства. Перед війною працював виконробом. Під час війни спочатку призвали, потім дали броню — і в Середню Азію: забезпечував водою побудови. Після війни знову Україна, відбудова народного господарства.

Скільки колодязів побудував, скільки свердловин пробурилі! І сам працював, як навіжений, і людям дихнути не давав. Помітили мене, звичайно. Начальником дільниці призначили. Я не знав слів «немає», «не можна», і люди у мене їх забули... Будь-які плани виконував...

Потім на інженерні курси послали. Коли трест організовували — головним інженером призначили. Третій рік — керуючий...

Усе сподівався — закрию працею своє минуле. Що в мене в житті було? Тільки праця та Ніна. А виходить, і гріхи не закрит, і ось... Ніну втратив... Все в житті втратив... — Петров-Семенов тяжко зітхнув і замовк. Кутики вуст на його сумному обличчі опустилися, очі зволожило сльозою. — Ех, — махнув рукою. — Пішло життя шкереберть... А тепер ви ще й справу на мене завели за давні провини... Виходить, життя — це купа помилок, які людина встигає наробити і з яких потім до самої смерті виплутується...

— Не провини, не помилки, а злочини, вчинені вами у тисяча дев'ясот тридцять третьому році. Але кримінальної справи проти вас за ці злочини не буде порушено.

— За давністю?

— Ви недаремно витрачали гроші і час на юридичний журнал.

— То коли справи не порушуєте, виходить — що ж? Претензій до мене у влади більше нема?

— Семенов, не прикидайтесь дурником. За старе відповідати не будете. А за вбивство дружини відповідь дасте.

— Я не міг убити. У мене — алібі.

— Не своїми руками. Цього ви не любите. Ваш метод — чужими.

— Що ж я, по-вашому, найняв Сосновського?..

Підполковник промовчав.

— Слухайте, Коваль, — раптом сказав керуючий трестом. — Схаменіться, поки не пізно. Подумайте, що ви робите? Ставите під удар не тільки мене, а й самого себе і всіх, хто займався справою Сосновського: і прокурора, і суддів... Уявіть на хвилинку, що вам вдалося припинити

мені це діло... Що ж далі? Хто відповідь за те, що несправедливо обвинувачено і страчено відомого художника?! Насамперед, ви... Припустимо, що у вашій особі зберігся допотопний карась-ідеаліст і ви в такий спосіб хочете покінчити самогубством, але ж потягнете за собою і багато впливових людей... А вони не дадуть вам цього зробити, зітруть на порох... У вашому віці і при вашій роботі належить знати...

Підполковник уважно вглядався у Петрова-Семенова, який, розпалившись під час свого монолога і, певно, відчуваючи у своїх словах залізну логіку, блиснув очима, наче був не під слідством, а прокурором.

Коваль не перебивав Петрова-Семенова, даючи йому змогу висловитися, а собі — зрозуміти людину до кінця.

— Ви усвідомлюєте, що беретесь повернути колесо подій назад, — говорив далі керуючий трестом, — і що всі пружини службової ієрархії, усі коліщатка зчеплення не дадуть вам цього зробити? Ніхто не схоче розділити з вами вину, всі від вас відсахнуться, і не я, а ви загинете... Це ж буде світовий скандал!.. — Керуючий трестом замовк і вже вільно відкинувся на спинку стільця. — Державне колесо завертілося, змололо Сосновського, і горе тому, хто підставить тепер під це колесо плече: його теж зімнуть і розтрощать, — додав він.

— Щодо Сосновського, нам уже вдалося загальмувати його, — неголосно промовив підполковник.

— Оце добре гальмування, — дозволив собі посміхнутися Петров-Семенов, — коли людину розстріляли!

— Сосновського не розстріляли...

— Як же це?! — схопився керуючий трестом. — Ви ж говорили!

— Я вам нічого не говорив. Ви повірили чуткам.

— Ну що ж, все одно, — не збентежився зрештою Петров-Семенов. — Шкода, що не виконали. Але однаково скандал — засудили ж до розстрілу! Ви хочете довести, що й у прокуратурі, і в обласному та Верховному Суді сидять неуки, які нездатні розібратися в серйозній справі. Ви ставите під удар усю систему судочинства. Хто вам дозволить це?! Смішно навіть. — І в посмутнілих перед цим очах керуючого знову спалахнули впевнені вогники.

— Про судочинство наше не турбуйтеся, — іронічно зауважив Коваль. — Воно міцне. Тому й витримає мій «удар». А я нічого не хочу, крім справедливості. До вашого відома, і в прокуратурі, і в судових органах прагнуть того ж. Якщо

допустили помилку, знайдемо мужність її виправити... Та гаразд, Семенов. На сьогодні вистачить. А завтра послухаєте, що свідчить ваш брат. До речі, й побачитесь із ним. Адже від травня не зустрічалися? Чи не так? І, певно, скучили. Все ж таки рідна людина, готова для брата жар загрибати...

Підполковник натиснув на кнопку, викликаючи конвоїра.

34

«Чому він сказав «неможливо» у відповідь на мою пропозицію піти й признатися? Чому це для нього «неможливо»?»

Протягом кількох днів, як тільки Іван від'їздив на роботу, я виходила з дому і кружляла біля юридичної консультації, що містилася в підвалі сусіднього будинку. Зайти не наважувалася.

Мені здавалося, що варто вимовити своє запитання, як юрист відразу зрозуміє, що йдеться про мого чоловіка.

Потім я подумала, що краще звернутися за довідкою десь далі від дому. Крадькома, з каменем на серці, як злочинниця, підходила я важкими кроками до приміщень юридичних консультацій на околицях міста. Та в останню мить мене щось відштовхувало від дверей.

Одного разу, повернувшись додому стомленою і змученою, я подумалась, що можна спитати по телефоні. Вирішила дзвонити по всіх консультаціях, поки хто-небудь дасть довідку.

Мені відразу пощастило. Стримуючи хвилювання, я спитала: «Скажіть, будь ласка, якщо людина тридцять років тому вчинила вбивство, а тепер сама признається, що їй буде?»

На протилежному кінці проводу кілька секунд мовчали — мені ці секунди здалися вічністю.

Потім здалека долетів спокійний м'який чоловічий голос:

— Зайдіть, ми вам пояснимо.

— Ні, ні,— скрикнула я.— Я вас дуже прошу, благаю! Я не можу зайти...

Знову пауза.

— Гаразд,— нарешті відповів голос.— До кримінальної відповідальності злочинця не буде притягнуто в зв'яз-

ку з великим строком давності. Вам зрозуміло? — суворо спитав голос.

Я випустила з рук трубку, і вона, попискуючи, зависла на шнурі.

То чому ж Іван сказав «неможливо»?

І раптом я все зрозуміла. Він не боїться кримінальної відповідальності, не боїться суду. Він боїться втратити своє становище, свою посаду, своє місце в житті.

Так, він справді дуже багато працював, він знав тільки свої колодязі, бури і труби. Говорив, що старається для мене, хоче створити матеріальний добробут, створити нам красиве життя...

І я почала згадувати кожний його крок по службових сходинках. Я немовби знову побачила все наше життя, але тільки іншими очима.

Ось він — майстер, завжди запорошений, завжди у поїздах по безводних степах, у незмінному важкому плащі й високих чоботях.

Мовчазний, потаємний, із вперто стиснутими вустами і жорстоким поглядом.

Потім виконроб, начальник дільниці. Здавалося, ще більше пропадав на роботі.

Але ось він закінчив інженерні курси. Зробився спокійніший, солідніший, жести стали величніші, наче він завжди позував перед фотоапаратом. Проте впертий холодний вогник не зник із очей, і посмішка, як і раніше, рідко осявала його обличчя.

Як і раніше, він бережно ставився до мене, намагався в усьому догодити, повторював про свою любов.

Минав час. Іван — головний інженер тресту, керуючий. Матеріальний достаток наш різко зростає, і чоловік примушує мене кинути роботу, обіцяючи взяти на виховання дитину. Але тепер він частіше зникає вечорами з дому, вже не говорить про любов. Часом мені починало здаватися, що Іван перестав помічати мене, немов я зробилася дуже маленькою і непотрібною. Часто, повернувшись додому, він сідав за телефон і дзвонив на свої дільниці.

У мене стискалося серце, коли Іван розмовляв з підлеглими. Говорив коротко, лаконічно, немов залізними словами, і закінчував своїм улюбленим виразом «або — або».

Я відчувала, що люди бояться його, що він гнітить їх своєю волею. Якось дорогою в Березове ми завернули на дільницю. Пам'ятаю жінку, яка з сльозами на очах щось говорила йому біля контори. Він не вислухав і попряму-

вав до машини. Про що йшлося, — не знаю, але жінка закричала навздогін щось відчайдушне і зле.

— Що з нею? — поцікавилась.

— Ледарка. З роботи вигнав.

— А може, вона не винна?.. — спитала я.

— Як це «не винна»? Мені план потрібний, а винна чи ні — її справа. — Він замовк, і з його обличчя я зрозуміла, що далі розпитувати марно.

Якось я сказала:

— Слухай, Іване, ти, здається, жорстокий з людьми, хіба можна так?

— Їм же на користь. Матеріальну базу для народу будую. Ну, звичайно, ліс рубають — тріски летять. Невдоволених вистачає. Та що вони мені, — показав міцно стиснутий кулак. — Всі тут. Кожному, якщо треба, роги скручу! Бо я не для себе стараюсь...

— Хіба можна будувати матеріальну базу окриками, жорстокістю? Адже на цій базі людина має розквітати... Все ж для людини, і для твого колективу так само...

— А вони й розквітають, коли премії одержують, — зареготав Іван. — Та що ти в цьому розумієш, Нінко...

...Він боїться втратити місце в житті, до якого звик і без якого уже не може обійтись. Признайся — і вся кар'єра полетить шкереберть, доведеться знову їхати у піщані степи, взути кирзові чоботи, стати маленькою людиною...

Ні, він не піде признаватися, він зубами буде триматися за своє становище.

А я? Я — повинна. Перед пам'яттю його жертв, перед своєю совістю.

Я не знаю, як це зробити, — мабуть, відверто скажу Івану і примушу його йти разом зі мною.

Це потрібно не тільки для мене. Потрібно і для нього. Тридцять років він носить тяжкий камінь на серці...

Тепер цей камінь душить нас обох. Я прожила з чоловіком сімнадцять років і повинна відповідати за все разом з ним...

А поки що... поки що я все одно не можу мовчати... Я вирішила написати цю сповідь, поділитися бодай з німим папером... Я боюся писати її вдома і, коли мені стає вкрай тяжко, їду на дачу й ділюся з цим шкільним зошитом усім, що терзає мене...»

Коли конвоїр ввів колишнього керуючого трестом «Артезіанбуд» до кабінету прокурора області, Петров-Семенов мигцем глянув на присутніх і зупинився на порозі. Він немов боявся підійти ближче до стола, біля якого сидів маляр.

— Чого ж ви зупинилися? — зустрів його підполковник Коваль. — Вігайтеся. Проходьте. Сідайте.

Петров-Семенов промимрив щось невиразне, але підступив ближче і сів через два стільці від брата.

— Отже, сьогодні ми повинні до кінця встановити істину. Є у вас бажання все розповісти? — звернувся підполковник до колишнього керуючого. — Чи спочатку надамо слово громадянину Семенову Володимирі Матвійовичу?

Петров-Семенов тільки тяжко зітхнув у відповідь.

— Ну, гаразд, — погодився Коваль і перевів погляд на маляра.

— Впізнаєте ви, Володимире Матвійовичу Семенов, людину, яка сидить біля вас, як її звати?

— Костянтин, — відповів маляр. — Брат він мені. Тобто молодший. Костянтин Матвійович Семенов.

— А як ви його називали останнім часом, під яким прізвищем він жив?

— Петров, Іван Васильович.

Обіч за невеличким столиком, записуючи до протоколу свідчення маляра, схилився новий слідчий прокуратури. Разом з Ковалем, як людиною, що краще від інших обізнана з деталями справи, він провадив допит.

— Ви підтверджуєте слова Володимира Матвійовича Семенова? — спитав слідчий колишнього керуючого.

Той кивнув і насилу видушив з себе:

— Так, підтверджую.

— Розкажіть про вбивство дружини вашого брата — Ніни Андріївни Петрової, — звернувся слідчий до маляра.

— Я повністю підтверджую свої попередні показання, які давав органам слідства, — відповів Володимир Семенов, — і можу уточнити, що в тисяча дев'ястсот п'ятдесят третьому році до мене в хату прийшов Костька, якого я не бачив двадцять років, і розповів, що працює на Україні на хорошій посаді, начальником, а до Брянська приїхав у відрадження. Він залишив мені свою адресу і номер телефону.

— Ви підтверджуєте слова брата?

— Так.

— Володимир Семенов, а чому ви не бачилися з братом двадцять років?

— Як поїхав він у тридцять третьому до Москви, так і зник з очей. Аж до війни нічого про нього не чув. У війну — теж. А потім я п'ятнадцять років одержав. За те, що поліцаєм був. Вам це відомо. У п'ятдесят третьому по амністії вийшов.

— Ви братові розповіли, що були за окупації поліцаєм?

— Казав.

-- Ви підтверджуєте слова Володимира Семенова? — звернувся слідчий до колишнього керуючого «Артезіанбуду».

— Так. Але я і без нього знав це з газет.

Коваль кивнув головою маляру. Той знову заговорив.

— Минулого року я тяжко захворів і потрапив до лікарні в Брянську. Моя жінка подзвонила Костьці... тобто Костянтину, по телефону і розповіла про хворобу... Він дозволив мені приїхати до Києва, і я познайомився з його дружиною, тобто з Нінкою, яка мене добре зустріла. Влаштувала до клініки, де мені й зробили операцію на голіві...

Я чув, що жінка та чужі люди називають Костянтина Іваном Васильовичем Петровим, але я вже знав, у чому річ. Він, коли був у Брянську, по секрету сказав, чому в нього інше прізвище. У лютому, після одужання, я поїхав додому.

— А коли ви Ніні Андріївні розповіли про минуле брата?

— Другого травня. Сп'яну ляпнув.

— Брат, довідавшись, дуже побив вас?

— Було...

— А хто кинувся вас обороняти?

— Відомо хто, Нінка...

— Та сама, яку ви потім по-звірячому вбили?..

Колішній керуючий «Артезіанбуду» похмуро глянув на брата, немов шкодуючи, що не вбив його того травневого вечора.

Коваль уважно стежив за братами. Такі схожі обличчям, що легко сплутати їх, коли б не різниця років, вони, проте, зараз разуче відрізнялися один від одного.

Володимир Семенов весь час якось по-собачому запобігливо заглядав в обличчя підполковника і, не знаходячи

нічого втішного для себе, впадав у розпач, який змінювався тупою байдужістю, і тоді, немов у трансі, рівним, без будь-яких інтонацій голосом покійно розповідав про все, що його питали.

Брат його, навпаки, сидів настобурчений, кидав злі погляди і час від часу напружувався, немов готувався підхопитися з стільця і накинутися на Ковалья.

— А те, що ви були поліцаєм і позбавлялися волі, Ніна Андріївна знала? — спитав Коваль маляра.

— Ні, не говорив.

— Ясно. Ну, продовжуйте, Володимир Семенов. Як з'явилася думка вчинити цей злочин? Як готувалося вбивство?

— Через тиждень після свят, дев'ятого травня, несподівано приїхав Костянтин. Він знову дуже лаяв мене, що я все виляпав жінці, скаржився, що тепер немає йому життя, бо вона може викрити. Потім сказав, що раз я винен, то я й мушу виправити помилку, тобто прибрати її.

— Що малося на увазі під словом «прибрати»?

— Ну, вбити...

— Ви підтверджуєте слова брата? — звернувся до Петрова-Семенова слідчий.

— Не я запропонував «прибрати», а Володимир. Він сам сказав: «Якщо я винен, виправлюсь, приберу її».

— Але ви згодні?

— Я сказав: «Ти краще поговори з нею, переконай, щоб не виказувала мене».

— Продовжуйте, Володимир Семенов.

— Це неправда. Він не казав «переконай», — боязко глянувши на брата, зауважив маляр.

— Де ж істина? — підвів голову слідчий.

— Я наполягаю на своїх словах!

— Гарзд. Так і запишемо, — погодився слідчий. — Далі, Володимир Семенов.

— На Травневі свята ми випивали на галявині, у садці, неподалік дачі... Тепер, приїхавши до мене, Костянтин сказав: «Ось там, на тій галявині, тобто де ми гуляли. Під яблунькою. Зрозумів?» Я відповів, що зрозумів. Він додав: «І покладеш, як лежить вопа на картині в залі. Подивись ще раз уважно і запам'ятай».

— А ви не поцікавилися, чому саме так, як на картині?

— Запитував. Він сказав: «Не твоє діло, бовдуре».

— Костянтин Семенов, ви підтверджуєте слова брата?

— Я у Брянську цього не говорив. А картину просто порадив подивитися.

— А де ви говорили Володимир Семенову про місце вбивства вашої дружини?

— Коли він приїхав до нашого міста, сімнадцятого, я чекав його на пасажирському вокзалі. Там я сказав йому про місце зустрічі з Ніною, а не вбивства.

— Хіба не дача загалом була місцем зустрічі? Нащо було так уточнювати, орієнтувати на лісопосадку? — спитав слідчий.

— Там дуже гарно...

— А чому цим місцем зустрічі не могла стати ваша міська квартира? Чому вибрали Березове?

— Я вважав, що Володимир там легше буде її перекопати. Без моєї присутності...

— А нащо взагалі була ця зустріч у лісі? Невже ви справді вважали, що Володимир Семенов зможе краще від вас вплинути на Ніну Андріївну? — втрутився прокурор області, немолода, худорлява, виснажена тривалою хворобою людина, — він весь час не зводив допитливого погляду з колишнього керуючого трестом.

— Ну, в крайньому разі, він міг і пристрахати трохи її, Іване Пилиповичу.

— Чим? — різко спитав прокурор.

Петров-Семенов на це запитання не відповів.

— Що було далі, Володимир Семенов? — спитав Коваль.

— На міському пасажирському вокзалі він мені сказав тільки, що в Березовому, на сусідній дачі, у дворі, лежить на куші вугілля молоток, щоб я його непомітно узяв.

— Значить, уже було вирішено вбити саме цим молотком?

— Вроді б...

— Костянтин Семенов, ви підтверджуєте ці слова?

— Ні. Нічого не було вирішено. На вокзалі в місті я тільки одне сказав: «Ось там, на галявині, у посадці, де ми відпочивали... поговори з нею. Переконай, щоб не виказувала...»

— То це ваш брат сам здогадався взяти молоток на підвір'ї Сосновського і покласти убиту під яблунькою у тій позі, як малював художник?

— Не знаю, може, й сам.

— Костянтин Семенов, ви ж доросла людина. Нащо говорити дурниці?! — зауважив Коваль.

— Я говорю з свого розуму, — огризнувся і несподівано підвівся з стільця колишній керуючий трестом. — А ви не підказуйте, Коваль. — Величезний, важкий, він ступнув ближче до прокурора. — Кому ви більше вірите: мені чи цій фашистській шкурі, — кивнув на брата, — поліцаю?!

Прокурор нічого не відповів.

— Сядьте! — наказав підполковник.

— Не бійтеся! Не вкушу нікого, — зло пробурмотів Петров-Семенов.

— Сядьте! — ще строгіше наказав Коваль, і Петрову-Семенову довелося підкоритися, але тепер він опинився лицем до лица із старшим братом, на якого дивився з такою ж ненавистю, як і на підполковника.

— Цієї ж ночі, дев'ятого травня, Костянтин поїхав з Брянська додому. Сказав, щоб я був через тиждень, вранці сімнадцятого, і дав мені двадцять п'ять карбованців на дорогу. Обіцяв зустріти на міському вокзалі, — говорив далі Володимир Семенов. — Я так і зробив.

— Як ви були одягнені, що несли в руках?

— Одягнувся у чорний костюм, синя з білою смужкою сорочка, у руках кошик.

— А що в кошику?

— Пляшка спирту і пляшка ацетону.

— Ви підтверджуєте, Костянтин Семенов?

— Так. Але ще й ручка виглядала.

— Яка ручка? Від чого?

— Не знаю. Ніякої ручки у кошику не було, — заперечив маляр. — Тільки дві пляшки.

— А для чого ви взяли ацетон? — спитав підполковник.

— Для виведення плям від крові, які могли з'явитися на моєму одязі.

— Костянтин Семенов, ви підтвердили, що бачили у кошику ці пляшки, — сказав слідчий, підводячи голову від протоколу. — Як ви тоді мислили, навіщо узяв ацетон ваш брат?

— Я не знав, що то ацетон.

— О котрій годині ви приїхали на міський вокзал? — питав далі маляр Коваль.

— О восьмій п'ятдесят ранку... Брат мене зустрів. Сказав, щоб я їхав електричкою до Березового, там перебув у лісі, а на годину дня підійшов до дачі, куди він направить Нінку.

На цьому розмова наша закінчилася. Костянтин ще раз нагадав про молоток і поїхав на роботу, а я залишився чекати електричку.

Приїхавши до Березового, я з платформи попрямував до дачі. Коли минав їхнього сусіда, побачив на подвір'ї купу вугілля, про яку говорив Костянтин. Там лежав молоток. Я зайшов і взяв його...

Прокурор відкрив дверці сейфа і вийняв два важкі молотки.

— Котрий? — спитав Коваль.

Маляр невидючим поглядом ковзнув по одному з них — почорнілому від вугільного пилу і негоди, — відсахнувся і віддалік тицьнув пальцем:

— Цей. Праворуч.

— Костянтин Семенов, ви підтверджуєте зустріч із братом на вокзалі сімнадцятого травня о восьмій п'ятдесят?

Колишній керуючий «Артезіанбуду» знову рвучко підхопився.

— Підтверджую, підтверджую! — скрикнув він. — Тільки принципіть це! Я не можу більше! Я втомився!..

— Гарзд, — погодився прокурор, — зробимо перерву. — Сядьте і підпишіть протокол.

— Дайте закурити, — попрохав Петров-Семенов і, жадібно затягуючись цигаркою, почав переглядати підсунуті йому на підпис аркуші протоколу допиту.

36

«17 травня. Сьогодні вранці, йдучи на роботу, Іван постукав до мене і сказав, що вдень приїздить брат з якимсь повідомленням. Володимира нібито викликали в Брянськ до міліції і розпитували про долю молодшого брата. По телефону Володимир не міг розповісти подробиці й тому приїздить. Але не на квартиру, а прямо на дачу. Іван просив мене під'їхати туди на годину дня і поговорити з братом. Сам він не може — у нього в цей час важлива нарада, і приїде він трохи пізніше.

Я погодилася. Подумала: добре, що міліція зацікавилась. Можливо, це й буде поштовхом, який примусить Івана в усьому зізнатися. Та й Володимира попрошу вплинути...

Зараз я сиджу біля вікна на дачі і пишу ці рядки. Володимира ще немає. Хоч який гидкий і страшний мені тепер Іван, але, якщо б я вірила в бога, я невтомно просила б: «Боже, допоможи врятувати його від самого себе, допоможи йому змити кров зі своїх рук!..»

Але ось біля повороту шляху з'явився Володимир. Він

іде з якимось кошиком у руках... Чого в мене так тяжко на серці?.. Це, певно, душить камінь, який поклав мені на груди мій чоловік.

Залишаю сторінку недописаною. Ще треба схвати зшит і перевдягнутись...»

37

— Отже, продовжимо,— промовив прокурор, звертаючись до Ковалія і слідчого, який сів на своє місце за столиком.

— Чи підтверджуєте ви свідчення, які давали на минулих допитах? — спитав підполковник старшого Семенова.

— Так,— відповів маляр.

— Ми зупинилися на тому, що ваш брат Костянтин Семенов повернувся з вокзалу у місто, а ви поїхали негайно у Березове. Що було далі?

— Приїхавши до Березового, я посидів трохи в лісі, а потім пішов на дачу. Нінка зустріла мене у дворі й запросила в дім. Я постояв біля картини, потім, заявивши, що для мого здоров'я корисне свіже повітря, запропонував піти в посадку. Тоді Нінка поклала у сумку привезені з дому закуски й вино, і ми вирушили до лісу, тобто у посадку.

— Нінка Андріївна не помітила у вас молотка?

— Ні, я поклав його на дно. Вона спитала, чому я не залишив кошик на дачі і що в ньому. Я відповів: «Спирт, щоб випити».

— Далі!

— Ну, ми посиділи на траві. Я випив спирту і запропонував Нінці. Вона відмовилась. Коли ми попоїли, почало хмаритись...

— Про що ви розмовляли?

— Ні про що. Нінка сказала, що хоче поговорити про брата, і спитала, чого мене викликали в Брянську до міліції. Я відповів: «Почекаємо, приїде Костька, тоді все гуртом обміркуємо».

— Ви справді думали, що він буде?

— Ні, я знав, що його не буде. Ми умовились, що після всього я приїду в місто, до іподрому, і там Костянтин чекатиме.

— Костянтин Семенов, ви підтверджуєте це?

— Так,— тихо відповів колишній керуючий. Цього разу вигляд у нього був вкрай пригнічений і весь час він сидів, схиливши голову.

— Далі, Володимир Семенов!

Запала пауза. Маляр не поспішав продовжувати свою розповідь. Здавалося, до кабінету прокурора увійшла тінь Ніни Петрової.

Коваль бачив її зажуреною, з сумним, докірливим поглядом. Як привиджувалася вона колишньому чоловікові, важко було вгадати, але у Володимира Семенова перед очима стояло жахливе видовище, яке тільки він бачив у лісовій посадці і яке мусив зараз знову побачити, щоб розповісти.

І немовби ламаючи щось всередині себе, долаючи звириний інстинкт самозбереження, він, впершись поглядом у стіну, почав тихо розповідати те, що повинен був викласти до кінця.

— Я їй казав: «Ляж, відпочинь», а вона не захотіла, боялася застудитись... Так ми посиділи трохи, потім вона підвелася. Десь далеко вже гриміло, налетів вітер, відразу стемніло. Вона нахилилася і почала збирати до своєї сумки їжу...

Над нами шугнула блискавка і прокотилася грім. Я миттю вихопив з кошика молоток і вдарив її по голові. Вона скрикнула, але не впала, а випросталася. У неї на голові була закручена товста, важка коса.

«Володю, мене вдарила блискавка!»

Я накинувся на неї, тобто повалив на землю і почав бити молотком.

Вона відбивалася, дряпалася, кусалась, кричала: «За що?! За що?!»

«Ти — останній свідок!.. Ти — останній свідок,— повторював я, вже не тямлячи себе.— Інакше не можна».

Потім вона іще просила: «Не вбивай мене», але я вже не міг зупинитися...

Маляр замовк. Його підстаркувате худорляве обличчя з крупними брезкливими рисами якось дивно скривилося. Можливо, так плачуть убивці...

Тепер, коли Семенов закінчив свою розповідь, тінь Ніни наче випливла з кабінету, зникла...

Важку паузу обірвав Коваль.

— Два місяці Ніна Андріївна доглядала вас у лікарні...

Маляр нічого не відповів.

Прокурор, ламаючи сірники, закурив сигарету.

— Підпишіть сторінку,— сказав слідчий.

Володимир Семенов незграбно узяв ручку і підписав. Слідчий почав новий аркуш.

— Після цього ви видерли у неї золоті коронки?

— Так. Спочатку я переконався, що вона мертва. Підняв ноги і кинув їх. Вони впали, як падають у мертвих. Тоді я витяг три золоті коронки...

— Яким інструментом?

— Руками... тобто пальцями.

Всі глянули на ревматичні, але ще сильні пальці вбивці.

— Самими пальцями так зняти важко. Зубні техніки звичайно розпилюють їх.

— Я за війну навчився. Коли пімці розстрілювали, мене примушували знімати золоті коронки.

— Без зубів?

— Так. Інакше потім морока — виколупувати кістку...

— Де зараз ці коронки?

— У мене вдома, у Брянську. На кухні, під мостиною.

— Далі.

— Я облив її спиртом і ацетоном. Але вона не горіла, бо пішов дощ... Тоді я порвав на ній плаття, трико, подряпав нігтями поги й живіт.

— Нащо?

— Так сказав зробити Костянтин.

— Далі.

— Коли дряпав, вона ще здригалася. Я схопив її сумочку і швидко побіг: поки земля не розкисла, бо на мокрій після дощу землі могли залишитися сліди.

— А молоток покинути на місці злочину вам теж порадив брат? — спитав слідчий.

— Еге ж...

Прокурор натиснув на кнопку, викликаючи конвоїра.

— Підпишіть,— поклали перед маляром протокол.

Коли конвоїр забрав Володимира Семенова, підполковник, не звертаючи уваги на заскнілого на стільці колишнього керуючого, відвернувся до вікна.

Ледь спітнілі шибки тремтіли під поривами осіннього вітру. Летіла пороша. Порожня вулиця лежала, як мертва жінка, холодна й байдужа до всього. На душі у підполковника було тоскно і гидко... Він дивився так якусь хвилину, потім повернувся і знову глянув на колишнього керуючого «Артезіанбуду». Служба вимагала, щоб він узяв себе в руки і до кінця виконував обов'язки.

Слідчий підрівняв купку чистого паперу. Бачачи, що Коваль мовчить, тихо спитав:

— Костянтин Семенов, ви підтверджуєте останні свідчення брата?

— Так, — трохи повагавшись, прохрипів той.

— Тепер дайте відповідь на одне запитання, — промовив прокурор. — Чому ви пішли на вбивство своєї дружини? Адже Ніна Андріївна любила вас і, здається, була єдиною людиною, яку ви по-своєму теж любили?

— Я боявся, що вона мене викаже і мені не простять минуле... Це було якесь диявольське коло, з якого я не міг вирватися. Скільки сил віддано, скільки старань!.. Пісок і вітри, спека і дощ, і колодязі, колодязі, колодязі... Дні й ночі без сну й відпочинку. І все нанівець?! Я — Іван Васильович Петров, зрозумійте мене, Іване Пилиповичу, — сам Петров! — і раптом знову мізерія, нікчема, порожнє місце!.. Ні, я не пережив би цього... — і колишній керуючий, затуливши обличчя руками, заривав...

38

Нарешті в о н и прийшли!

Коли це сталося: незабаром після вироку чи через тисячі й мільйони років, — Сосновський не міг би сказати, бо давно втратив відчуття часу. Але, певно, відтоді, як його засудили, багато води сплигло, бо він уже перестав чекати цих людей, і йому здавалося, що все відбулося, що він давно розстріляний і живе не на білому світі, а мчить у потойбічному як частка чогось вічного і неосяжного...

Тому, коли до нього не у звичайний час роздачі їжі долетіли з коридора кроки людей, він раптом відчув, що іще живий, і найголовніше, найстрашніше попереду, що йому доведеться зараз пройти через це неминуче, і, пройнятий диким жахом, забігав по камері.

Коли камеру відімкнули, його знайшли у кутку, зібганим за ліжком, немов він намагався зробитися маленьким, непомітним, сподіваючись що так його не знайдуть.

Декілька секунд наглядач і черговий офіцер мовчки дивилися на нього. Сосновський тихо стогнав, як спіймана звіринка.

— Сосновський, — промовив черговий офіцер. — На вихід.

— Ні, ні! — розпрямився, немов пружина, і підхопився на ноги художник. — Ні! — закричав він ще раз, затуляючись ліктями. — Ні! Я не піду, не піду!

Скуйовджений, з білою, немов обливою сметаною, головою, з дикими очима, він був страшний.

Потім, немов зрозумівши, що опиратися марно, заплющив очі і покірно простягнув руки для наручників.

— З речами, — сказав черговий офіцер.

Здивований тим, що йому не одягають наручників, Сосновський розплющив очі і злякано озирнувся. Здавалося, він не розумів, що зараз десь, який світить крізь загратоване вікно під стелею, і нічого не бачив, наче стояв у темряві. Навпомацки слухняно ступив у коридор і в супроводі конвою пішов крізь анфіладу залізних дверей, які весь час відчинялися перед ним. Несподівано опинився на подвір'ї в'язниці.

М'яке сонце, що заливало це сіре кам'яне подвір'я, грубні стіни корпусів, засліпило його. Художник зопалу вдихнув свіже повітря, яке після теплового, затхлого повітря камери здалося йому нестерпно різким, і, похитнувшись, знову заплющив очі.

Його підтримали чийсь сильні руки.

Потім почалося зовсім незрозуміле. Оговтавшись, він побачив себе у машині, у найзвичайнісінькій, без ґрат на вікнах, а поруч сиділи підполковник Коваль і ще якийсь незнайомий.

Машина виїхала з подвір'я в'язниці і швидко помчала вулицями. Все відбувалося зовсім не так, як думав Сосновський, протягом довгих днів і ночей малюючи розпаленою уявою похмуру картину свого останнього часу. Він ще раз бачив вулиці, будинки, що миготіли повз нього, людей; декотрі з них зупинялися і дивились услід машині, яка, весь час сигналячи, мчала з карколомною швидкістю, немов на пожежу.

Ще до кінця не опам'ятавшись, він опинився у великому світлому кабінеті, де побачив прокурора, який обвинувачував його на суді, слідчого Тищенка, комісара міліції та ще якусь незнайому людину з блідим, худорлявим обличчям і блискучими темними очима.

Людина ця, — очевидно, господар кабінету, — сиділа за столом і, коли Сосновський зайшов, підвелася і відрекомендувалася прокурором області.

Немов у сні, художник сів у запропоноване йому крісло, здивовано дивився на присутніх. Заступник прокурора Компанієць, який обвинувачував його на процесі, і слідчий Тищенко ховали очі. Комісар міліції зустрів Сосновського поглядом, в якому змішалася і почуття задоволення, і збентеження.

— Юрію Миколайовичу, — лагідно промовив прокурор, — ми запросили вас сюди, щоб повідомити вам радісну звістку. Ви звільнені...

Прокурор зробив паузу, стежачи за художником, який усе ще здивовано і злякано оглядав кабінет та його господаря.

— Ви вільні, — трохи сухіше повторив прокурор. — Розумієте?.. Пленум Верховного Суду республіки зняв обвинувачення проти вас в убивстві і скасував вирок...

Сосновський хотів щось промовити, але не зміг. У нього з'явилось відчуття, немов кров, крапля за краплею, болісно наповнює його жили. Стало дуже жарко й задусно. Він обливав язиком пересохлі губи і почав судорожно хапати ротом повітря. Бліде обличчя стало червоним, потім знову поблідло, і він аж скорчився від болю, що раптом поійняв усе тіло.

— Заспокойтеся, — сказав прокурор, підсуваючи склянку з водою. — Адже це добра для вас звістка... Випийте...

Художник підкорився і слухняно став пити воду, хоч склянка тремтіла в його руці, зуби цокотіли об скло і вода проливалася на підборіддя й сорочку.

— Ми вибачаємось, Юрію Миколайовичу, — говорив далі прокурор, коли Сосновський поставив склянку на стіл, — за те горе і тяжкі страждання, які були завдані вам... З винних у цій трагічній помилці суворо спитають. Буде проведено розслідування і порушено справу.

При цих словах повні щокви Тищенко стали білі як стіна, а Компанієць глянув на господаря кабінету похмурим поглядом.

Сосновський не зводив очей з прокурора, немов ще не вірив власним вухам. Потім нахилив голову на стіл і почав важко дихати.

У кабінеті запала гнітюча тиша.

Але художник не заплакав. Він щось пробурмотів невиразне, підхопився з крісла і зривистим від хвилювання голосом спитав:

— Я можу йти?

— Так, так, — швидко промовив прокурор, — ви вільні і можете йти.

Сосновський крутнувся по кімнаті і ледве знайшов двері.

— Юрію Миколайовичу, — гукнув прокурор, — одну хвилинку!

Художник зупинився мов вкопаний і повільно обернувся.

— Пробачте, необхідно ще виконати невеличку формальність. Підписати, що вам оголосили ухвалу Верховного Суду. Підійдіть до мене...

Скрегочучи, перо черкнуло по паперу.

— Може, відвезти вас машиною додому, до Березового? — спитав прокурор, коли Сосновський невміло, корявими літерами, немов першокласник, вивів на документі свій підпис.

— Ні, ні! — скрикнув художник. — Я не поїду туди! Ніколи!

— Але у вас немає квартири в місті... Влаштувати поки що в готелі?

Сосновський знову заперечливо похитав головою.

— Готель?.. Коридори, коридори... камери. Ні, ні. У мене є знайомі... Дякую. Я влаштуюсь...

— Ну що ж. Вам видніше, — погодився прокурор і ще раз запропонував: — Підвезти вас машиною?

— Спасибі, я сам, — відповів художник. — Я хочу пішки... Походити...

— Щастя вам! — сказав, підводячись і простягаючи руку, Іван Пилипович.

Сосновський похапцем потиснув її і, супроводжуваний мовчанкою, вийшов.

...Услід за художником, за знаком прокурора, на вулицю послішив і підполковник Коваль. Стежачи за Сосновським, він побачив, як той спочатку зробив кілька несміливих кроків, немов пробував ногою твердість землі, оглянувся, а потім, дійшовши до рогу, повернув і впевнено рушив через площу... Провівши художника поглядом, поки той не зник у натовпі, Коваль повернувся в прокуратуру...

39

За вікнами маленького будинку Ковалья лежала скатертина снігу. Вона була така груба, товста, що навіть верхівки старих дерев ледве виглядали з-під неї, а паркан разом з кущами здавався великим білим валом, насипаним круг двору.

Від іскрометного під сонцем снігу в кімнатах було якось особливо світло і затишно. Підполковник Коваль, який цього грудневого дня повернувся додому незвичайно рано, бо почалася його службова відпустка, розкошував зараз у теплому хатньому затишку.

Була п'ятниця — десь, коли Наталя не йшла з дому, — і час від часу він поглядав у вітальню, де за великим оваль-

ним столом, захарашеним книгами і зошитами, працювала донька.

Він бачив її по-хлоп'ячому підстрижену голову, схилену над зошитом, трохи підняте ліве плече і з жалем подумав, що не привчив дочку змалечку сидіти рівно.

Потім і собі зайшов у вітальню.

Наталя продовжувала писати.

Зупинився коло відчиненої кватирки, з насолодою вдихнув терпке морозне повітря.

З садка долітав розмірений стукіт дятла. Підполковник ковзнув поглядом по обвислих під снігом гілках і знайшов трудягу на стовбурі високої сосни.

Декілька секунд милувався птахом, потім перевів погляд на поховані під білою скатертиною кущі.

У Коваля була зараз та рідкісна в його житті умиротворена мить, коли відпочивав він повністю, коли щоденні турботи на якийсь час облишили його.

Думав про все і ні про що. Бачив усе і не помічав нічого. Увага його ні на чому подовгу не затримувалася, бо все, що бачили очі, не вимагало якихось конкретних висновків чи негайних рішень, а немов пропливало мимо м'якою прозорою хмаринкою.

— Тату! — почув він за спиною. — Можна тебе спитати?

Коваль неквапно обернувся.

— Будь ласка, — він дивився на доньку, але й Наталя зараз пропливала прозорою хмаркою, оздобленою парою голубих, як у покійної матері, очей.

— Тату, суд уже відбувся?

— Так.

— Який вирок?

Коваль вгледівся у хмарку, що пропливала, і вона застигла на місці, набрала знайомих обрисів обличчя.

— Розстріл. Обом, — так само коротко відповів він.

Це страшне слово прозвучало у затишному будиночку підполковника дуже просто, буденно, як щось само собою зрозуміле і належне, не викликаючи тих тяжких асоціацій, які могли стояти за ним, бо вирок відновлював у їхній душі ображене убивцями почуття справедливості.

— Обласний судив?

Коваль кивнув і опустився на стілець поруч доньки.

— А іще буде Верховний?

— Якщо подадуть касаційну скаргу.

— Але Верховний теж засудить їх до розстрілу? Як ти гадаєш?

Коваль знизав плечима:

— Справа суду...

— Дік,— відклала ручку Наталя.— А що ж той клаптик фотографії? Ти з'ясував, звідки він?

— Звичайно...— Коваль узяв у руки зошит і почав розглядати конспект.— То було фото старшого Семенова з дружиною. Він надіслав його з Брянська... Коли чоловік Ніни Андріївни зважився на вбивство, то порвав його і викинув на смітник... Але, очевидно, вітер видув із ящика клаптик і одніс під паркан.

— Тобі здорово допоміг цей клаптик? Правда?

— Певною мірою, звичайно,— посміхнувся Коваль,— без нього було б важче. Але коли б не він, знайшлася б інша ниточка... Немає злочину, який не залишав би слідів. Не знайшлося б це фото, тоді, можливо, здогадалися б поїхати на батьківщину Петрова, у Вятську область, і по фотографії керуючого трестом з'ясували б у місцевих жителів, що він зовсім не Петров. Адже хто-небудь там пам'ятає справжнього Ваню Петрова...

Можливо, й через шофера з тресту вийшли б на брата Петрова. Він заявив, що Ніна Андріївна ніколи не їздила з ним одна, а тепер з'ясувалося, що якимось Костя помітив її на вулиці і підвіз до лікарні, де лежав маляр...

На рибалці Петров розповідав мені про вигаданого Андрія, натякав, що завжди й у всьому винні обставини, які штовхають людину на злочин... Досить було нам згодом натрапити на ще якусь, нехай найдрібнішу, але точну деталь, і вона могла підказати, що у запальній розповіді на рибалці йшлося про самого оповідача...

— Тату, а чому він так розбазікався? Адже ти міг здогадатися? — перебила Наталя.

— Важко сказати,— задумливо відповів Коваль.— Можливо, після засудження Сосновського був абсолютно впевнений у своїй безпеці... Або ж — навпаки. Часом злочинця тягне на місце злочину чи навіть до людей, які провадять розшук і слідство. Йому знову й знову хочеться переконатися у своїй безпеці, заспокоїтися. І злочинець іноді всупереч всьому прогулюється по лезу ножа... А можливо, Петрова тягло поділитися саме з людиною, яка раніше становила для нього небезпеку і яку він спритно обдурих; хотілося висловитися, але так, щоб і викласти свої думки, і не розкрити таємниці. Перевірити мою реакцію на них. Поторжествувати наді мною... Все це має певну психологічну допустимість...

Як бачиш, Наталю, ниточок до клубочка вело багато. Біда тільки — часу не вистачало. Я міг докопатися до істини запізно. Тому, звичайно, клаптик фотografії відіграв свою роль. Кожна ниточка хороша тим, що допомагає розплутати клубок, але погана тим, що визначає шлях, яким підуть розшуки й розслідування, і цим частенько виключає інший. А іноді докази навіть створюють свою версію, зовні дуже переконливу, а насправді помилкову, як це трапилося з Сосновським...

— Тату, а чому Сосновський тікав з лісу і озирався?

— Дощу боявся. Хотів добігти додому до початку грози.

Наталія замислилась. Потім, стріпнувши головою і винувато всміхнувшись, промовила до батька:

— Тату, мене цікавить ще одне запитання. Але це, мабуть, твоя професійна таємниця і ти не скажеш.

— Не хитруй, щучко, — примружився Коваль. — Звідки ти знаєш, що — таємниця?

— Я не можу забути, як уночі ти підхопився і поїхав у Березове. Пам'ятаєш, потім говорив, що тієї ночі знайшов зошит Ніни Петрової і заарештував її чоловіка... Як ти здогадався, що на дачі сховано зошит? Відразу, раптом!..

Коваль ласкаво поплескав дочку по руді.

— Хочеш на свій рахунок віднести цю знахідку?

— Я не розумію тебе!

— Ти заговорила про оналення у нашому будинку. Про те, що нині гарно — парове, а раніше було погано — плаття у сажі бруднилися. Пригадуєш?

— Єге ж...

— Так от, нічого не відбувається «відразу» й «раптом». Все, що здається раптовим, насправді народжується дуже довго... По якійсь внутрішній асоціації я згадав про шовковий халатик Ніни Андріївни, що висів на дачі. Чому рукав дорогого літнього халатика в сажі?..

Коли я вперше побачив цю чорну смужку, я відчув якийсь хвилювання. Але не розумів, що саме мене хвилює... Пригадую, спитав чоловіка, чи гарною господинею була Ніна Андріївна, чистюхою чи нечупарою. Він навіть образився.

Я подумав: не могла, значить, Ніна Андріївна поратися біля печі в такому халаті. Але далі цієї думки я тоді не пішов. А сам факт мені нічого не давав... Але, очевидно, десь у мозку підсвідомо весь час жила думка про цей шовковий халатик і чорну смужечку сажі.

Жила і непокоїла мене... І от під час нашої розмови ти випадково зачепила цю тему. Думка про халатик і сажу

знову виринула. Але тепер вона була не на голому місці. Підкріплена новими даними, стала набирати конкретних зв'язків і потягла за собою цілий ланцюг умовиводів.

Коли Ніна Андріївна могла мати справу з піччю — адже її вбили у другій половині травня, після опалювального сезону?

Може, взимку?

Неймовірно. Взимку не одягають такі легкі халатки. І від зими він у доброї господині не висів би брудний.

Виходить, що це було у травні. Коли вже не топили. Ніна чомусь полізла в піч. І щось квапливо ховала, розуміючи, що до осені ніхто туди не заглядатиме...

Чому «квапливо»? Вона охайна жінка і якби не поспішала, то побереглася б, щоб не забруднити дорогий халатик.

А чому вона так нервувала, від кого ховалася?

Тільки від чоловіка. Від кого ж іще?

Що ж вона могла ховати від чоловіка? Гроші? Навряд. Керуючий трестом не обмежував її в грошах... Може, якусь записку для Сосновського або ще для когось третього, про якого ми нічого не знали.

А якщо це зв'язано з убивством, яке незабаром сталося?!

Тоді в мене ще не було доказів проти чоловіка Петрової і багато що здавалося незрозумілим, але під час нашої розмови усі ці здогади, думки, умовиводи, — все враз сплелось у моїй свідомості, немов буря промчала в мозку, і я зрозумів, що в холодній печі в Березовому — розгадка трагедії, в якій швидше за все винен чоловік Ніни Андріївни.

Наталья не зводила з батька очей. Потім перевела погляд і несподівано сказала:

— Дік, ти дуже втомився від усього цього, правда? Навіть посивів дужче...

— Пора, донечко, і сивіти, — винувато посміхнувся Коваль.

— Нічого не пора, — запротестувала Наталья. — Ти ще зовсім молодий, тільки стомлений. Адже так? Ось відпочинеш місяць після тяжкої справи, знову наберешся сил... — Наталья засміялася і підсунула до себе зошит.

— Ну, працой, працой, не буду заважати...

Не знаючи, куди себе подіти, він знову підійшов до ледь примороженого вікна і почав дивитися на червоногрудих снігурів, які стрибали по заметах. Потім помітив, як відчинилася хвіртка і в поштову скриньку, прибуту з внутрішнього боку брами, листоноша вкинула газети.

— Пошта! — задоволено промовив Коваль, прямуючи у передпокій і радіючи можливості розважити себе газетами.

— Не треба, тату, я зараз,— схопилась Наталя і, миттю накинувши пальто, вискочила з хати.

«Чого це вона так? — подумав підполковник.— А може, вона від когось листа чекає?.. Підозріло!»

Він відразу ж полаяв себе за те, що ось без підозр і вдома не може, але потім інша неспокійна думка витіснила цю: днями, а частенько і ночами, зайнятий на роботі, він врешті прогавить ту годину, коли Наталя заживе своїм, незалежним життям, в яке ввійде і посяде його місце поки що невідома людина. Мимоволі Коваль відчув тривожний батьківський біль. Яким він виявиться — отой невідомий хлопчина?! Що принесе Наталі?.. Цього вже попри всю свою проникливість Коваль угадати не міг...

Наталя, захекавшись, вбігла у вітальню і сумно доповіла:

— Тільки тобі лист.

— Від кого?

— Не знаю. Місцевий. Підпис нерозбірливий.

— Читай.

Наталя розірвала конверт і пробігла очима невеличкий аркушик.

— Знаєш від кого,— пошепки промовила.— Від художника Сосновського.

— Гм,— здивувався Коваль, відкладаючи газети і простигаючи руку за листом.— Що він там пише?

— Він пише,— немов злякано продовжувала Наталя, все ще не віддаючи лист,— що хоче намалювати з тебе портрет.

— Що, що? — не зрозумів підполковник.— Який портрет?

Коваль узяв у руки аркушик і швидко перебіг його очима. Потім глянув на звороті і вголос прочитав приписку:

— «Я розумію, що Вам, можливо, не дуже зручно задовольнити моє прохання. Я звертався до комісара, і він розповів про Вас... Після всього, що трапилося, у мене руки не бралися до пензля. Тепер здається, що я зможу подолати в собі зневіру в людей. І я хочу намалювати справжню людину, людину обов'язку і справедливості... Це моє мистецьке і душевне покликання... Допоможіть мені в цьому своєю згодою».

Коваль відклав лист і замислився.

— Ні,— промовив він врешті,— не можу я йому в цьому допомогти.

Коваль забрав газети і попрямував до свого кабінету.

— Слухай, Дік,— вигукнула навздогін Наталя,— ти прочитаєш, я попрацюю, і давай підемо разом у кіно.

— Давай,— відповів Коваль.

— На комедію.

— На найвеселішу і навіть безглузду,— долетіло до Наталі з глибини батьківського кабінету.

— Еге ж, Дік, на найвеселішу і навіть безглузду!..

Замість епілога

У грудні до Верховного Суду республіки надійшли дві касаційні скарги.

Ось вони:

«До Верховного Суду УРСР від ув'язненого Семенова Володимира Матвійовича.

К а с а ц і й н а с к а р г а

Громадяни судді. Мене вважають жорстоким убивцею. Який я убивця, коли в мене череп зшитий після операції і немає півшлунка, глянули б ви на мене. Я не думав її убивати, коли їхав до неї на зустріч. Мені навіть не снилося, що таке станеться. Я думав поговорити з нею, щоб Костянтина не виказувала. Але він сказав, щоб убити. Я не пам'ятаю, скільки разів ударив. Коли вона впала, я злякався і втік. Зуби я витяг, тільки щоб подумали, що це грабіжники убили.

А те, що я в німців служив, так вони мене теж примусили і за це я вже відбув. Міра покарання — розстріл — дуже тяжка для мене. Прошу зменшити мені міру покарання».

Друга скарга була значно довшою.

«До Верховного Суду УРСР від засудженого за статтями 17, 93 п. «ж» — «з» та 194 ч. II КК УРСР Семенова Костянтина Матвійовича, він же — Петров Іван Васильович.

К а с а ц і й н а с к а р г а

Обласний суд присудив позбавити мене життя — розстріляти. Звишувачею в організації і підготовці вбивства моєї дружини, а також за участь у вбивстві в 1933 році Дегтярьових у Москві і Петрова в Одесі.

Ці факти справді мали місце. Я визнав і визнаю свою провину. По всіх трьох випадках я дав докладні і щирі свідчення. Обласною прокуратурою справу про мою участь у вбивствах Дегтярьових і Петрова за давністю згідно статті 48-ої КК УРСР припинено.

Я ще раз стверджую, що певною мірою винен у вбивстві своєї дружини, проте безпосередньо не здійснював його.

Моя моральна поведінка зовсім не така, як відтінив суд у вирокі. На цей злочин мене наштотхнули складні обставини, серед яких — поведінка дружини, котра загрожувала мене викрити.

Я ще позаторік мав намір піти повинитися за помилки молодості. Я втомився протягом тридцяти років ховатися і жити під страхом. Від переживань у двадцять чотири роки вже посивів, і в мене повністю розладнана нервова система. З кожним роком під впливом нашого радянського життя я все дужче переконувався, що у 1933 році вчинив мерзенні злочини, і все більше вірив у те, що наше гуманне суспільство простить мені помилки молодості.

Але я виявився нікчемним боягузом, так і не знайшов у собі сили піти признатися, про що зараз гірко розкаююсь...

З тридцяти років, які я прожив під прізвисьмом Петрова, я шість років вчився (у технікумі та на вищих інженерних курсах, які закінчив на «відміню»), 24 роки працював в одній і тій же системі. Бував артезіанські колодязі на півдні України, в Одеській, Миколаївській, Запорізькій та Херсонській областях, в період війни забезпечував водопостачанням оборонні будови в Середній Азії, за що був нагороджений медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». Після війни я знову чесно працював на Україні.

У вирокі суд кинув докір, що я нібито проліз на керівну роботу.

По службових сходинках від майстра до керуючого трестом мене посувала праця, для якої, щоб змити минулу ганьбу, я не шкодував ні сил, ні часу. Я глибоко усвідомив свою провину і готовий нести заслужене покарання у світлі радянських законів, але суд надзвичайно суворо поставився до мене.

Я прошу Верховний Суд найуважніше переглянути мою справу, скасувати мені розстріл, замінивши його позбавленням волі на заслужений строк.

Весь останок життя буду чесно, як і раніше, працювати, чим принесу неабияку користь нашому народові, нашій Батьківщині...»

* * *

А в січні у місцевій газеті з'явилася замітка «Вбивці покарані». В ній розповідалося про трагедію в Березовому і про судовий процес над убивцями Ніни Петрової. Замітка закінчувалася короткою фразою: «Вирок виконано»...

Димер — Київ, 1968

ЗМІСТ

Справедливість — моє ремесло. *Романи*
Книга 1

Вирок було виконано	4
Таємниця забутої справи	155
Тіні над Латорицею	395

ВЛАДИМИР ЛЕОНИДОВИЧ КАШИН

СОЧИНЕНИЯ В ТРЕХ ТОМАХ

Том II

СПРАВЕДЛИВОСТЬ — МОЕ РЕМЕСЛО

Книга I

ПРИГОВОР БЫЛ ИСПОЛНЕН

ТАЙКА ЗАБЫТОГО ДЕЛА

ТЕНИ НАД ЛАТОРИЦЕЙ

Романы

Київ, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1987

(На українском языке)

Редактор *В. В. Васильківська*
Художник *В. В. Машиков*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *Н. І. Забаштанська*

Інформ. бланк № 3472.

Здано до складання 16.10.86. Підписано до друку 02.02.87. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 1. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 34,02. Умовн. фарбовідб. 34,02. Обл.-вид. арк. 37,79. Тираж 65 000 пр. Зам. 6-453. Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ — МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Кашин В. Л.

К31 Твори: В 3-х т. Т. 2: Справедливість — моє ремесло:
Книга 1 : Романи. — К. : Дніпро, 1987. — 648 с.

До першої книги соціально-психологічних романів ввійшли: «Вирок було виконано», «Таємниця забутої справи», «Тіні над Латорицею». В образі головного героя інспектора карного розшуку підполковника Коваля втілено кращі риси працівників радянської міліції.

К 4702590200—228 передплатне
М205(04)—87

84Ук7-44

ВОЛОДИМИР
КВАШЫН

2